प्रवेश सं०

विषय: धर्मशास्त्राणि

क्रम सं०

नाम तिथि निर्णय:

ग्रन्थकार भट्टोजि दीक्षित:

पत्र सं० १-२५

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४५

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

आकार ११.४x५.

13903

सं. १७८८ „वसुनेत्राद्रिधरा„ ...लिखितम्

वि० विवरणम पू.

आ. ८१५३

जी० एस० यू० पी०—७७ एम० सी० ई०—१९५१—५० ०००

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८/

८

पाठकमहानंदेनालिखापीतं पत्र२५
ति।दीपनिर्णयोभट्टोजीदी।कृत५०

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ नृ॰ १

श्रीगणेशाय नमः॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारंभः। तत्रौदयिकी तिथिर्ग्राह्या चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेहनि
शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सतीति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः॥ दिनद्वये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ वा पूर्वैव। वत्सरादौ वसंतादौ ब
लिराज्ये तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैरिति निर्णयामृते वृद्धवसिष्ठोक्तेः। चैत्रस्य मलमासत्वे तु तत्रैव
संवत्सरारंभमेके। शुद्धस्यैव त्वपरे। अत्र तैलाभ्यंगो नित्यः। वत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च। तैलाभ्यंगमकुर्वा
णो नरकं प्रतिपद्यते इति स्मृत्यंतरोक्तेः। अस्यामेव नवरात्रारंभः। तत्र परैव। अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चंडिका
र्चने। मुहूर्तमात्रापि कर्तव्या द्वितीयायां गुणान्विता इति देवीपुराणात्। अत्र प्रपादानमुक्तमपरार्के भविष्ये। अती
ते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रे महोत्सवे। पुण्येह्नि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेदिति उपक्रम्य ततः श्रीमत्सर्ज्यो देहा
न्मंत्रेणानेन मानवः। प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता। अस्याः प्रदानात्पितरः तृप्यंतु हि पितामहाः। अनिवा राम
र्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयमिति। तथा प्रपादानमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना। प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः। १
ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः। तत्र मंत्रः। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। तस्य प्रदानात्सकला

मम संतु मनोरथाः। अनेन विधिना यस्तु धर्मकुंभं प्रयच्छति। प्रपादानफलं सोपि प्राप्नोतीह न संशयः॥ इति चैत्रशुक्लतृती
यायां गौरीमीश्वरसंयुक्तां संपूज्य दोलोत्सवं कुर्यात्। तथा च निर्णयामृते देवीपुराणे। तृतीयायां
यजेद्देवीं शंकरेण समन्वितां। कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः। स्रग्गंधधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः। आंदोलयेत्त
तो वत्सशिवामानुषसंपदे इति। इयं परा ग्राह्या॥ मुहूर्तमात्रसत्वेपि दिने गौरीव्रतं परे इति माधवोक्तेः॥ कौंदे पुत्रसुखं
अत्रैव सौभाग्यशयनव्रतमुक्तं मात्स्ये। वसंतमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये। सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखे
प्सुभिरिति। इयं च मन्वादिः। शुक्लपक्षस्थत्वाच्च पौर्वाह्णिकी ग्राह्या। पूर्वाह्णे सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दै
वे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकाः। इति गालववचनादिति हेमाद्रिः। कालादर्शे तु पित्र्ये अपराह्णिकत्वमेवोक्तं। अ
त्र च श्राद्धमुक्तं मात्स्ये। कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु [illegible] गादिषु हायनानि द्विसा
हस्राणि पितॄणां तृप्तिदं भवेत्। अधिमासेपीदं कर्तव्यं। मन्वादिकं नैमित्तिकं च कुर्यान्मासद्वयेपीति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः। अत्र पिं
डदानं नास्ति। विषुवायनसंक्रांतिमन्वादिषु युगादिषु। विहाय पिंडनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेदिति कालादर्शोक्तेः। अ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मु॰ कं॰ १

ती॰ नृ॰ २

करणे प्रायश्चित्तं स्वविधानेन । त्वं मुखः प्रतिमंत्रं च शतवारं जले जपेत् । मन्वादयो यदा ह्यस्मात् कृष्णेनैव वा यदि इति एवं षण्ण
वतिश्राद्धान्यपि नित्यानि तेषां मयूखे संग्रहः । अमा १२ मनु १४ युगक्रांति १२ धृति १३ पात १२ महालयाः १५ अन्वष्टक्यं
च पूर्वेद्युः १२ षण्णवतिः क्षयो ह्येकादश्योदितः । अत्र शुक्लतृतीयायां मत्स्यजयंती । चैत्रशुक्लपंचमी स्यात् परे । आषाढशुक्लैकाद
शी लक्ष्म्याः पंचमतु पासकानां नित्या । श्रीश्रेयोऽर्थकाम्या । चैत्रशुक्लपंचमी कल्प्यादिः । अत्र स्नानदानादि महाफलं । चैत्रशु
क्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र युग्मवाक्यात् परा ग्राह्या । अत्र भवानीयात्रोक्ता काशीखंडे । भवानीं यस्तु पश्येत शुक्लाष्ट
म्यां मधौ नरः । न जातु शोकं लभते सदानंदमयो भवेत् इति । अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लैंगे । अशोककलि
काश्चाष्टौ ये पिबंति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । प्राशनमंत्रस्तु ॥ त्वामशोक हराभीष्ट मधुमासस
मुद्भव । पिबामि शोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुरु इति षष्ठीचंद्रोदये विशेषः । पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ॥
प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् । इति । चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । सा च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या उक्तं चागस्त्य राम २
संहितायां । चैत्रशुद्धे तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेदिति । तेनेयं । चैत्रमासे नवम्यां
तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वस्वृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा । केवलापि सदोपोष्या नवमीशब्दसंग्रहादिति । दिनद्वये मध्या

ह्नव्याप्तौ तदभावे वा पुनर्वसुयुतामपि पूर्वां त्यक्त्वा परैव ग्राह्या । तदुक्तं तत्रैव । नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । अ
त्र विष्णुपरायणैरिति वचनात् प्रातः स्मुहूर्ता नवमी दशमी च तस्मिन्नेव दिने समाप्यते तदा स्मार्तानां उत्तरदिवसे । एकाद
शीनिमित्तोपवासेन नवमीव्रतांगपारणलोपो माभूदिति तत्र स्यादेवाष्टमीविद्धा ग्राह्या । वैष्णवैस्तु परैव । [illegible]
घ्नं । इदं च व्रतं नित्यं काम्यं च । उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणं । तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः । यस्तु रामन
वम्यां तु भुंक्ते मोहाद्विमूढधीः । कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः । अत्र मध्याह्ने पूजा । रात्रौ जा
गरणं नवम्यां परेद्युः प्रातः पायसहोमः श्रीरामप्रतिमादानं हेमाद्रौ बोध्यं । इदं च मलमासे न कार्यं । सुतजन्मव्यंजनसंस्कारोपवा
सः कृतो भवेत् । न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च इति माधवीये संग्रहवचनात् । अर्घ्यमंत्रस्तु । दशाननवधार्थाय ध
र्मसंस्थापनाय च । राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च । परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं
मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ इति । प्रतिमादानमंत्रस्तु । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृतां । चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामा
हं राघवाय ते । श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः इति । अनेन विधानेनेदं यो दद्यात् । हित्वांगं भुवं ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि॰ चं॰
३

ख्येनात्र संशयः। इति। चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे। चैत्रं मासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु वैशाखे। आंदोलनीयो देवे
शः सलक्ष्मीको महोत्सवैरिति। चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः। बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः मतिरत्नसारमिश्रमार्चनचंद्रिको
क्तः। उक्तो व्रतमयो रोलाक्षावणीतं तु पूजनं। चैत्रे चरेद्दमनारोपं सकुर्वीण व्रजत्यधः इति तत्रैव पाद्मे च नावृद्दे शुक्लाराव
पिकार्यो उपाकर्मोत्सर्जनश्रवणविन्द्रदमनार्पणं। ईशानस्य बलिं विशोः शायनं पर्यवर्जनं। कुर्यात्कर्कस्य च गुरौ मौढ्ये पी
त्रिविनिश्चयमिति निर्णयविंदोर्विवृतुद्धमार्गवक्त्रेनात्। चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनोत्सवः। तत्र सा पूर्वा ग्राह्या त्रयोदशी तिथिः पू
र्वः सितः इति दीपिकोक्तेः। चैत्रशुक्लचतुर्दशी पूर्वा ग्राह्या। निशिश्रमे निश्चला निद्राक्षयः फलमंपत्तः। अन्नस्तत्र चतुर्दश्यां स
सांपत्सूजनं मंदे हि निव्रहस्यै वत्सरीतः। मधौ श्रावणमासस्य शुक्लायां च चतुर्दशी सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ल
क्लाकृदा च नेति हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः। चैत्री पौर्णमासी मन्वादिर्निर्णयात्स्वरैव। अत्र विशेषो निर्णयामृते विष्णु राम
स्मृतौ। चैत्री चित्रायुता चेत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोतीति। तथा ब्राह्मे। मेषे वार्के गुरौ वापि वारे षोडशसु ३
चैत्रका। ततोऽप्यमेरुं जंपुराणं पलानश्वा द्वादिभिर्विदेत्। वायवीयां संवत्सरकृताचारात्मा फल्गुनीविलाभमुत्तरान्। दमने

नार्चयेच्चैत्रे आंदोलि शोषेण हाशिवं। इयं मन्वादिरपि। चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीको योगः। तदुक्तं वाचस्पतिनिबंधे। शनिवारसमा
युक्ता सा महावारुणी स्मृता। गंगायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहाधिका। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि महामहेति विख्या
ता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्। चैत्रासिते वारुणऋक्षयुक्ता त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे। योगे शुभे सा महती महत्या गंगाजलेऽर्कग्रह
कोटितुल्येति त्रिस्थलीसेतौ। ब्रह्मांडपुराणेपि। वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णत्रयोदशी। गंगायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्र
हैः समेति कल्पतरौ। ब्राह्मेपि। मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुते। वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृतेति। चै
त्रकृष्णचतुर्दश्यां तु विशेष उक्तः पृथ्वीचंद्रोदये पुलस्त्यः। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पयःस्नाया। शिवसंनिधौ। न प्रेतत्वमवाप्नोति
गंगायां तु विशेषत इति। अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्य गात्॥ ॥इति चैत्रः॥ पृथ्वीचंद्रोदये पाद्मे। तीर्थे वा नदी स्नानं। अथ वैशाखस्नाने तत्र पृथ्वी
आपितनर्पणां। दानं धर्मयशादीनां मरकरनपूजनं। माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदं। स्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति। सोर
चंद्रोदये विशेषस्मृति पाद्मयोः। तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति। पंचदश्यां च भोवीरमे
मास उक्तः। अस्मदिपि पद्दष्यमुक्तं तत्रैव पाद्मे। मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः। पंचदश्यां च भो वीर मे
षसंक्रमणेपि वा। वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया। मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकं। तत्र मंत्रः। वैशा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ती॰च॰
४

स्वंसकलंमासंमेषसंक्रमणेरवेः। प्रातःस्नानियमस्थस्यप्रीयतांमधुसूदनः॥ मधुहंतुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुग्रहात्। निर्वि
घ्नमस्तुमेपुण्यंवैशाखस्नानमन्वहं। माधवेमेषगेभानौमुरारेमधुसूदन। प्रातःस्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन्इति। तीर्थना
मपरिज्ञानेनतत्रैवस्मर्यते। यत्स्नानेत्यस्यतेनामतस्यतीर्थस्यमो।हृतः। तत्रोच्चारणंकार्यंविष्णुतीर्थमिदंत्विति। अत्रत्रिकाल
नुस्माद्विष्णुना। अश्वत्थस्यमूलेजलदानंचेत्यादितत्रैवोक्तं। अशक्तस्तुत्र्यहंस्नायात्। तदुक्तंतत्रैवपाद्मे। त्रयोदशपंचतुर्दशपां
वैशाख्यांचदिनत्रयं। अपिसंप्रविधानेननारीवापुरुषोपिवा। प्रातःस्नानस्यनियतःसर्वपापैःप्रमुच्यतेति। यदातुवैशाखे
मलमासोभवतितदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधात्मासद्वयंस्नानंतान्नेयमाश्चकर्तव्याः। मासोपवासचांद्रायणादितु
मलमासएवसमापयेत्। तदुक्तंहारीतिकायां। नियतत्रिंशद्दिनत्वाच्छुभेमासमारभ्यसमापयेत्मलिनेमासोपवासव्रतमि
ति। वैशाखेत्वक्षय्यांविधिवत्स्नात्वाभोजयेद्ब्राह्मणान्दश। कृशरंसर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशयः। वैशाखशुक्लतृतीयाक्षा
ततृतीया। साचपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या। हारिनद्धयेनघ्नासोनुपर्वेवेतिनिर्णयामृतादौस्थितं। इयंयुगादिर्नृपि॥ भारते।मा
मन्वाद्यायुगाद्याश्चतिथयःक्रमात्सुमानवः। स्नात्वाहुत्वाचदत्वानंतफलंलभेदिति। श्राद्धेपिपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या। पूर्वाह्णे
तुसदाकार्याःशुक्लामनुयुगादयः। दैवेकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराह्णिकेतिनारदोक्तेश्चादिवाराभीयतोभिलः। वैशाख

राम
४

स्यतृतीयायांयःपूर्वविद्धांकरोतिवै। हव्यंदेवानगृह्णंतिकव्यंचपितरस्तथेति। स्पन्यर्थसाहिणोविंहारार्णवादिष्वप्येवंनिर्णेयंपूर्वाह्णव्यापि
न्येवदिनद्वयेतद्व्याप्तावपिपरा। इमामुपक्रम्यगौरीविनायकोपेतापुराणकोटिमहामदेति। नारदोक्तेः। उपवासेतुपूर्वा। सवैधृतिव्यतीपा
तोयुगमन्वादयस्तथा। संस्पृशंत्युपवासेषुदीनाशवंतिमाःस्मृताइति। अनंतमदोदाहृतवचनात्। यत्तुनिर्णयामृतेतत्क्तेनोक्तं। आमा
श्राद्धेमापराह्णेकमुक्तंतदपमन्वंतरादीनांयुगादीनांविनिर्णयदर्शितकालादर्शोक्तत्वात्। श्राद्धेआपराह्णिकस्यवग्राह्या
। द्वेशुक्लेषमन्वन्तरादीनांविनिर्णयइत्यादिवचनंतुविष्णुपूजादिविषयकमिति। तन्मूलोक्तंरणेभिलादिवचनविरुद्धं। कालादर्शो
क्तिस्तुकृष्णपक्षयुगादिविषयेतिदिक्। अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये। वैशाखस्यशुक्लपक्षेतुतृतीयायांतथैवच। गंगातोयेन
स्नात्वामुच्यतेसर्वकिल्बिषैः। तस्यांकार्योयवैर्होमोयवैर्विष्णुंसमर्चयेत्। यवान्दद्याद्द्विजातिभ्यःप्रयतःप्राशयेद्यवानिति
॥ अत्रदानविशेषोप्युक्तोभविष्ये। इमांप्रक्रम्य। उदकुंभान्सकनकान्सान्नान्सर्वरसैःसह। यवगोधूमचणकान्सक्तुदध्यो ऽतु
नंतथा। ग्रैष्मिकंसर्वमेवात्रसस्यंदानेप्रशस्यतेइतिदेवीपुराणे। तृतीयायांतुवैशाखेरोहिण्यर्क्षेप्रपूजयेत्॥ उदकुंभप्रदानेनशि
वलोकेमहीयते। मंत्रस्तु। एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्यप्रदानात्तृप्यंतुपितरोपिपितामहाः। गंधोदकतिलैर्यु
क्तंसान्नंकुंभंफलान्वितं। पितृभ्यःसंप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठतु। इति। इदंचश्राद्धंपिंडरहितमित्युक्तं। अत्रशत्रिभोजनेनाय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति॰टी॰ ५

श्विजन्मविधाने। राज्ञो भुंक्ते नेवत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु। अभिलषितमिष्टं मंत्रं च जपेद् दृश्यान पानकमिति। अपरार्के यमः। कृतोपवासः स
लिलं येषु युगादिदिनेषु नरः। तैस्नात्वा निमहितं तेषां लोका महोदयः इति। वैशाखे मलमासे सति तु तत्रैव युगादिः कार्यः दशहरा तु नोत्कर्षश्च तु
र्षपि युगादि विषु विति हेमाद्रौ ऋष्यशृंगवचनात्। अहोरात्रं मन्वादि महालय युगादिषु तिथिषु कालान्वादर्शकृतामलमासकर्मविषु परिगणि
तत्वात्। महालयशब्दे नेह मघात्रयोदशी विवास्ते नेति माधवः। स्मृतिचंद्रिकायां तु मासद्वयेपि कर्त्तव्यमित्युक्तं। योगादिकं मासिकं च आ
ब्दं वापरपक्षिकं मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेति। अपरपक्षः न तु महालयः। तस्य तत्र निषेधात्। मदनरत्ने मरीचिः। प्रति
मासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि। इति। अभिमंतव्यं क्रियमाणं कल्यादि श्राद्धमिति त
त्रैवमास्त्याज्यं। अत्र समुद्रस्नानं महाफलं। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये सौरपुराणे। युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ। गोसहस्रप्रदा
नस्य कृत्स्नस्य फलं हि नरः। फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति। अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः। इयमेव तृतीया परशु
रामजयंती सा च महाव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कांदभविष्ययोः। वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुन राम
र्वसौ। निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः। रेणुकायास्तु योगभाद् वतीर्णो भुवि स्वयमिति। दिनद्वये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ शान्तः समव्या ५
प्तौ च परा। अन्यथा पूर्वैव। तदुक्तं तत्रैव भविष्ये। शुक्लातृतीया वैशाखे शुद्धा ग्राह्या दिनद्वये। निशायां पूर्वयामे चेद् उत्तरान्यत्र पूर्वि

केचित् वैशाखशुक्ला [redacted] समस्यां गंगो त्स जितः। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे। वैशाखशुक्लसप्तम्यां जह्नुना जा
ह्नवी पुरा। क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात्। तां तत्र पूजयेद्देवीं गंगां गगनमेखलामिति। इयं च शिष्टाचारान्मध्याह्नव्या
पिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्व्याप्तौ एकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा युग्मवाक्यात्। वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगाशेषो हेमाद्रौ। पंचाननस्थो गुरुरुच्च
त्पि पुत्रो मेषे रविर्वृषभा यदि शुक्लपक्षे। पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः। अस्मिंस्तु योगे मिहिरं रवि तपवस्त्र
दानेन सर्वं परिहाय पापं। सुरत्वमिंद्रत्वमनामयत्वं मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः। पंचाननः सिंहः। पाशाभिधाना तिथिर्द्वादशी।
करभो हस्तः। वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयंती। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे। वैशाखे शुक्लपक्षे तु च
तुर्दश्यां निशामुखे। मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनं। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम संतुष्टिकारणमिति। दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा
तः समव्याप्तौ च परा। विषमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती। दिनद्वये व्याप्तौ पूर्वा। पूर्वदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्। परदिने च त
दभावात्। अस्यां च संकल्परूपव्रतोपक्रमो मध्याह्न एव कर्त्तव्यः। ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले इत्युपक्रम्य परिधा
य ततो वासो व्रतकर्म समारभेदिति नृसिंहोक्तेः। अस्यां एव योगविशेषात् प्राशस्त्यं तत्रैव स्मर्यते। स्वातीनक्षत्रयोगे च शनि
वारे च महद्व्रतं। सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा। पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। तथा। एतैर्योगैर्विना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ नृ॰ पिप्पान्मीरतंपापनाशनं। तथा। सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते। तथा। विज्ञायमदिनं यस्तु लंघयेत्पापकृन्नरः॥ स
९ याति नरकं घोरं यावच्चंद्रदिवाकरौ। अत एवेदं नित्यकाम्यमित्याहुः। वैशाखशुक्लपौर्णमास्यां विशेषः। स्मर्यते भविष्ये। वै
शाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः। स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पांडुनंदन। इति वैशाखः॥ ॥ज्येष्ठशु
क्लतृतीयायां रंभाव्रतं। तदुक्तं माधवीये भविष्ये। मद्रकुलक्षयपत्नीनरं भारत्व्रतमुत्तमं। ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियम
तत्परेति। सा पूर्वविद्धा ग्राह्या। बृहद्यमयात्रायां मासा विद्धा वटपैतृकी। कृष्णाष्टमी च भूता च कृत्यासन्मुखी तिथिरिति
स्कांदोक्तेः। ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा। तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता। हरते दश पापानि तस्मा
द्दशहरा स्मृतेति। वाराहे। दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि। अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा। हरते दश या
नि तस्माद्दशहरा स्मृतेति। स्कांदे तु दश योगा उक्ताः। तथा। ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानंदे व्यतीपाते कन्या
चंद्रे वृषे रवौ। दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते इति। इह बुधभमयोर्विकल्पः। इयं च पूर्वयोगवाहुल्यं सा ग्राह्या। योगादि राम
क्यफलाधिक्यायोगात्। ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या। न तु शुद्धे। दशहरासु नोत्कर्ष इत्युक्तेः। स्कांदे। पांकां विद्वत्सरं प्राप्य ९
दद्यादर्घ्यं तिलोदकं। मुच्यते दशभिः पापैः समहापातकैरपीति। अत्र विशेषः काशीखंडे स्मर्यते। ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रति

पदं तिथिं दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः। एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः। आशुक्लपक्षदशमीं प्रति
अं न्माघमुक्तं जेन। तथा लिंगे। दशाश्वमेधे दृष्ट्वा दशहरातिथौ। दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः। ज्येष्ठशुक्लैका
दशी निर्जला। तत्र निर्जलमुपोष्य विप्रेभ्यो जलकुंभान्दद्यादिति निर्णयामृते उक्तं। ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतं। तदुक्तं स्कां
दभविष्ययोः। ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे। तस्य पक्षस्य। व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रिं स्थिया भवत्। इत्युक्त्वा
नेउपसंहृतं। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे पूर्णिमायां व्रतं शुभं। चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नघ इति। दाक्षिणात्यास्त्वमेवा
चरंति। पाश्चात्यास्तु अमावास्यायामाचरंति। तच्चोक्तं निर्णयामृते भविष्ये। अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले महासती त्रिरा
त्रोपोषिता नारी विधिना नेपूजयेत्। अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेंद्रिया। अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणमि
ति हेमाद्र्यादिभिस्तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तं। तत्तु नेदानीमाचरंति। अत्र पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्धे ग्राह्ये भूताविद्धा न कर्त
व्याऽमावास्या च पूर्णिमा। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तात्। यदा त्वष्टादश घटिका चतुर्दशी तदा
परैव। पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पंचदशी तिथिः। नाडीः ह्यष्टादश भूतस्य स्युश्चेत्तत्र परे हनीति माधवोक्तेः। अत्र पूर्णिमानुरोधे
नैव यथा त्रिरात्रिसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यं। तस्याः प्राधान्यात्। एवममायामपि। अस्यामेव पूर्णिमायां वि

शेषस्समर्पयेत्॥ आदित्यपुराणे॥ ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः। अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः॥ गया॥ वि
ष्णुः॥ ज्यैष्ठी ज्येष्ठ युता चेत्स्याच्छत्रोपानत्प्रदानेन नरो नराधिपत्यमाप्नोतीति॥ इयं मन्वादिरपि॥ सा यौगादित्ती कार्या सोमसुतं नव्याः
परार्केवामनपुराणे॥ उदकुम्भाम्बुदानं च तालवृन्तं सचन्दनं। त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि विति॥ ॥ इति ज्येष्ठः॥ ॥ आ
षाढस्य शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः। पूर्वोक्तव्यापिनी स्मृता॥ आषाढस्य शुक्लद्वादशीमनुराधायोगरहितायां पा
रणां कुर्यात्। तथा च हेमाद्रौ भविष्ये। आभाकामितयज्ञे श्रवणे मैत्रप्रवर्णारेवती। संगमे नाहि भोक्तव्यं द्वादशी हेरेदिति॥ आष
ढ भाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीषु अनुराधाश्रवणारेवतीयोगे पारणं न कुर्यादित्यर्थः। अत्र विशेषो विष्णुधर्मे मैत्राद्य
पादे स्वपितीह विष्णुः पौष्णास्य पादे प्रतिबोधमेति। श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्त्तनमेव वर्ज्यं आषाढ
शुक्लैकादश्यां द्वादश्यां वा विष्णुशयनोत्सवः कर्त्तव्यः। उक्तं च हेमाद्रौ ब्राह्मे। एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः।
भुजंगशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा इति हेमाद्रौ भविष्ये। द्वादश्यां शुक्लपक्षे च स्वापावर्त्तनोत्सवः। तथैव वाराहे द्वादश्यां सं
धिसमये नक्षत्राणामसंभवे। आभाकामितपक्षे शुशयनावर्त्तनादिकामिति। अत्र द्वादश्यामिति पारणाहमात्रा विवक्षितं
पारणाहे पूर्वरात्रे घटादीन्वादयन्मुहुरिति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः। इदं च मलमासे न कार्यं इति शयनस्य बालेविशाशयनं प

परिवर्त्तनं प्रतिकालादर्शनिषेधात्। अत्र चातुर्मास्यव्रतारंभो भारते। आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। चातुर्मास्य
व्रतं कुर्याद्यत्किंचिन्नियतो नरः। इति। अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तं। वार्षिकांश्चतुरो मासान्वाहयेत्केनचिन्नरः। व्रतेन नो चेदा
प्नोति किल्बिषं वत्सरोद्भवं। असंभवे तुलार्के तु कर्त्तव्यं तत्प्रयत्नतः इति। अस्यारंभस्तु शुक्लास्तादावपि कार्यः। नयोर्वचन
मौढ्यं च शुक्रगुर्वोर्न वा तिथेः। रवेस्तु विचिन्तयेद्दोषं चातुर्मास्यविधौ नर इति॥ हृद्यगार्ग्योक्तेः। इदं च द्वितीयाद्यारंभविषये।
तथा आशौचमध्येपि द्वितीयारंभो भवत्येव। अशुचिर्वाप्यशुचिर्वापि यदि स्त्रीयदि वा पुमान्। व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते
सर्वपातकैरिति। भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दोक्तेः। मारब्धो स्तनके तस्मादनारब्धे तु सूतके। इति विष्णुवचनाच्च। य
त्तु अस्संक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि। मलमासमशौचे च वर्जयेन्मतिमान्नर इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रका
रणे भविष्यवचनं तत्प्रथमारंभविषयं। तत्र प्रतिवर्षं चातुर्मास्यप्रयोगाणां भिन्नत्वेन यथा आशौचादि यावद्द्वितीयादि
तत्प्रयोगोपि कथं स्यात्। तिथिवाच्यं प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्विष्णुसंस्मरन्। हरिं देहान्ते निप्रदीमेन विमानेनार्कवर्चसा। मो
दते विष्णुलोके सो यावदाभूतसंप्लवः इति हेमाद्रौ भविष्यवचनेन प्रयोगैक्यावगतेः। व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भवि
ष्ये। एवं नाम तिमां विशेषः कृतांजलिपुटस्तथा चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि। इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं

ती॰टी॰ कुर्वन्मासं भविष्ये। श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा। दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके द्विदलं त्यजेत्। स्कांदे। चतु
८ र्ष्वेतानि मासानि चतुरो श्रमवर्जितां। प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः। द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमं। प
योव्रतं तृतीये तु चतुर्थे द्विदलं तथा। द्विदलं बहुबीजं च वृंताकं चैव वर्जयेत्। निष्पावांश्चैव विशेषेण व्रतं तन्माहुर्मनीषिणः। तथा
जंबीरं राजमाषं च श्वेतमूलकं कलंबकं। कूष्मांडं चेक्षुदंडं च चातुर्मास्ये त्यजेद्बुधः। तथा विशेषाद्बदरी धात्री कूष्मांडं ति
तिंतिणीं त्यजेत्। जीर्णं धात्रीफलं ग्राह्यं कथंचित्कायशोधनमिति। स्कांदे। वार्षिकान् चतुरो मासान् मसुमे वै जनार्दनो
मंच खट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमान्नरः। अन्नमेव वर्जयेद्भार्यां मांसं मधु परोदनं। पटोलं मूलकं चैव वृंताकं च न भक्षये
दिति। शाकपात्रं श्वहरशास्त्रकरकटः। मूलपत्रकरीराग्रफलकांडादिभिः रूढकाः। त्वक्पुष्पकेवचं चेति शाकं दशवि
धं स्मृतमिमुक्तैः। अथ रूढकं संकुरः। आकारप्रदायोः वृंताकं चक कलिंगं च बिल्वं दुरभिस्मराः। उदरे यस्य जीर्यंति
तस्य दूरतरो हरिः। भिस्सटेति हलरवपाठे हाधान्ने। भीस्सटे निरीर्घपाठे नुदाभिस्मरः। उदरे यस्य जीर्यंति तस्य दूरत
रो हरिः। भिस्सटे वि- भिस्सटं श्रेष्ठानकमिति धंन्वंतरि निघंटुः निष्पावान्राजमाषांश्च मसूरं संधितानि च। वृं राम ८
ताकं च कलिंगं च सुमेरेवे विवर्जयेत्। संधितानि लवणशाकादीनि। अत्रैव तप्तमुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचंद्रिका

यां। पृथ्वीचंद्रोदयादौ तु स्मृत्यादि विषयेनेति निर्णीतं। आषाढपौर्णमास्यां कोकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये। आ
षाढे पौर्णमास्यां तु संध्याकाले तु पास्थिते। संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे पमहं शुभे। स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये
स्थिता सती भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयामिति। अस्य नक्तत्वात् सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या। अन्ये तु व्यासपू
जोक्ता। तत्र मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तथात्वे तु परैवेति संन्यासपद्धतौ उक्तं॥ ॥इति आषाढः॥ ॥श्रावणशुक्ले
तृतीयायां मधुस्रवाख्या गूर्जरदेशे प्रसिद्धाः। सा परयुता ग्राह्येति दिवोदासीये। श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता ग्राह्या तद्विदो
गणेश्वरेति वचनात्। श्रावणशुक्लपंचमी नागपूजायां परा। चमत्कारचिंतामणौ। पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमं
न्विता। तस्यां तु तुष्टिता नागा इतरा च सतुर्थिकेति। मदनरत्नाराव्य्येवं। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये। श्रावणे मासि पंचं
म्यां शुक्लपक्षे नराधिप। द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः। पूजयेद्विधिवद्वीर दध्यादिहर्वाकुशैः कुशैः। गंधपु
ष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः। ये तस्यां पूजयंतीह नागान्भक्तिपुरःसराः। न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचि
दिति। श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिव्रतं प्रागुक्तं। तत्राहीनांत्वमिषेधः। तत्र हाधिव्यवहाराभावात् (अत्रैव श्रावण
शुक्लद्वादश्यां दधिव्रतं प्रागुक्तं। तत्राहीनांत्वा निषेधः। तत्रह धिव्यवहाराभावात्) अत्रैव द्वादश्यां विष्णोः पवित्रारोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नी॰ नृ॰ ६

णां हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये। श्रावणस्यासिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे। द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतं। द्वादश्यां श्राव
णो मासि पंचम्यां मध्यवर्ति न। अनुकूलेषु कर्तव्यं पंचदश्यामथापि वेति। तथा शिवे तु तत्रैव कालो जरेतंत्रे। आषाढ्यां चतु
र्दश्यां नभस्य नभसोस्तथा। अष्टम्यां वा चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोः समामिति। अधिवासनं तु दीपिकायां गोदोहोनतिथि
काले पूर्वेऽधिवासनमिति। गौणकालो रामार्चनदीपिकायां। पवित्रारोपणं विप्र न श्रावणे न भवेद्यदि। कार्त्तिक्यावधि
मुख्यालेकर्तव्यमिति नारदः। हेमरूप्यतांब्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः। कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः
शुभैः। कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत्। तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ट्यासहस्रशतैस्त्रिभिः। समस्यास हितं द्वाभ्यां श
ताभ्यां मध्यमं स्मृतं। साष्टी तितेनितेव कनिष्ठं तन्समाचरेत्। साधारणपवित्राणि त्रीणि सूत्रैः समाचरेत्। उत्तमं तु शतग्रंथि
पंचाशद्ग्रंथि मध्यमं। कनिष्ठं तु पवित्रं तु षट्त्रिंशद्ग्रंथिशोभनं। षट्त्रिंशत्तु विंशद्द्वादश्शानि च केचन। चतुर्विंशद्द्वादशा
ष्टावित्येके मुनयो विदुः। शिवपवित्रं तु तत्रैवोक्तं शैवागमे। एकादशभिर्वा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया। पंचाशता वा कर्तव्यं तुल्य
ग्रंथ्यंतरालकं। द्वादशांगुलमानानि व्यासादष्टांगुलानि च। लिंगविस्तारयामानि चतुरंगुलकानि वेति। एतच्च निरंजन
करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः। तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम। तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरा

राम ६

यणैः। वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः। इति तत्रैवोक्तं। श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या। चैत्रचतुर्दशीवत्। अथोपाक
र्म। तच्च बह्वृचैः श्रवणे कार्यं। इति हस्ते श्रवणे तु उत्तरं ग्राह्यं। छंदसां कात्यायनोक्तं हस्तेनाद्य यस्ता चैत्संक्रां। निष्ठं गार्ग्यं तथा। उ
पाकर्म न कुर्वीत परतश्चेद्दोषमकृत्। इदं च कर्कटस्थे भानौ निषिद्धं। स च निषेधो नर्मदोत्तरभागविषयः। माधवाय पारि
जातादौ स्थितं। नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके। कर्कटे संस्थिते भानावुपाकर्म न दुष्यतीति वचनात्। कौथुमा
मगानां सिंहस्थे रवावुपाकर्मविधानात्। तच्चास्योपसंहारः। चतुर्दशीं दुर्गावान्यस्याग्रेयेपथ्येतिवदंति। एतच्च शुक्रास्तादा
वपि कार्यं। पृथ्वीभारं भजत्यत्र न भवति। अधिमासे न भवत्येव। सामगानां त्वधिमासेऽपि भवति। एतच्च सामगेतरपरं। हेला
यां तु तत्रे पूर्वाह्ने। इदं च यजुषां पर्वणि कुर्युः। पर्वदेशे तु आपस्तंबे सूत्रं ग्राह्यं परतः पूर्वं। इदं चोपासनेऽग्नौ कर्तव्यं। आ
ध्यायेरन्वारब्ध इति पक्षे तु लौकिकाग्नौ। अत्राप्यलाभे न श्रवणाकर्मोक्तं। आर्द्रायां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्मेति तत्र
मपयुग्ग्राह्या। अलमिति स्थालीपाकप्रयोगस्तु निरुक्तवान्। अद्भुतसागरे नारदः। गुरौ सिंहगते सर्वे यस्य गोः संप्रकल्पने।
मरणं तस्य निर्दिष्टं संवत्सरमसौ न संशयः। तत्र यानि प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभं। प्रस्कंनान्त्वगा देवजां गां विमाय द्वापयेन्नाठ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति॰ नि॰ १० नो होमं प्रकुर्वीत यत्नात्तौ राजसर्षपैः । आहुतीनां ह्यनाप्तानां मयुक्तं जुहुयात्ततः । व्याहृतिभिश्चायं होमः सोपवासः प्रयत्नेन दद्या
द्विप्राय दक्षिणां मिति । अथ वृद्धिरिनां तासु परिशिष्टं । माघे वृषे च माहिषी श्रावणे वडवा दिवा सिंहे गावः प्रसूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायका
इति । अत्र न दुष्टा अस्म तात्वस्या शान्तिः कार्या । श्रावणादि मासचतुष्टये कृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्यशयनव्रतं । तत्रोक्तं द्वेधं य
व्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद्व्याप्तौ तु परेति निर्णयामृते । नभःकृष्णा तृतीया कज्जलीसंज्ञा सा परेति दिवोदासीये । नभोवहुलचतु
र्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा सा याम्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ॥ दिनद्वये तव्याप्तौ तु पूर्वा । अत्र गोपूजायां वान्नाशने चोक्ता यमि
थो वृहल्लाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा सा या ह्नव्यापिनी ग्राह्या ॥ दिनद्वये तव्याप्तौ तु पूर्वा । अत्र गोप्रजायं वान्नाशने चोक्ता यमि
निदिवोदासीये । अंजंत्या अष्टमासाच श्रीवणकृष्णा । पूर्णिमान्त पक्षे भाद्रकृष्णा जन्माष्टमीव्रतं च नित्यं जयन्तीव्रतं तु नि
त्यकाम्यं । यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगः जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्मोदन्त्ययोगप्रशस्तामिति माधवः । हेमाद्रिस्तु जयन्ती व्रतं नि
त्यं । जयन्ती यावि ह्रासविशेषवचनः । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दन इति वृद्धहारी
तवचनात् । तेन तद्युक्ते रोहिण्यां योगा एव । कर्मकालस्य निशीथं । ममयोगेन्तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तमा समजायत गोविंदो वाल
रूपी चतुर्भुजः । तस्मात्तं पूजयेत्तत्रेति वह्निपुराणात् । एवं च रोहिणीयोगाभावे प्यर्द्धरात्रव्यापिन्यष्टमी ग्राह्या परदिने सन्निधानत्र
न्त्रयोगो किंचित्करः । बुधवारादिवत् । यत्तु स्कांदे । उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि । लभ्यते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसं राम
युता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न लभ्यते वा इति । नदानादिविषयं । उपवासस्य व्रतत्वात् । उदये चन्द्रोदये निशायां वा स्वेयं । अ १०

दिरात्रेतु योगोयं ताराप्युदये सती । निविशाबुधमेलितः । अत्र केचित् । उदयव्यापिनी ग्राह्या कुलेतिथि रूपोषणे । निशाकोपमावान्ये षां
कालिका नार्थ्येप्रदायकुद्दति । व्रतनेहेमाद्रौ नित्यव्रतसप्तमीव्रते भविष्यवचनान्तिमारि त्यसंप्रदायिनामो दषि कर्मव्रियं । एवं शिवरात्र्यादि कृम
मायेतस्य । तद हृदयो नादि पंते । प्रकारो नतिवसतमीव्रते नियन्त्रितस्मात्स्मान्यत्र गमनायोगा दितिहि कु । श्री कृष्णा देवकी वसुदे
वीसहितः ॥ तदहृदयो नादियंते । प्रकरोन निवसतमी व्रते नियंत्रितस्मात्स्मान्यत्रगमनायोगादितिहि कृ । अत्रैव भविष्ये । चन्द्रार्घ्यमंत्रो । क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रि
वपशो दानं दादिमतिमानिर्माणतत्पूजनप्रकारादिकं व्रतनेहेमाद्रौ स्पष्टं । तत्रैव भविष्ये । चन्द्रार्घ्यमंत्रो । क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रि
गोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं शशांके मं रोहिण्या सहितो मम । ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषांपते । नमस्ते रोहिणीकान्त अ
र्घ्यं नः प्रतिगृह्यतामिति । श्रावणामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन । मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः इति । नभाश्रावणः । दर्शान्त पक्षे तो दं । मदनरत्ने तु । मासे नभस्यमावास्या त
स्यां दर्भोच्चयो मतः इति मत्स्यवाक्यमुदाहृत्य । इदं च पूर्णिमान्ताभिप्रायेणेति हारीतेन सहैकवाक्यत्वेन वाक्येक्यत्वात्मरीचिवाक्ये पि द
र्शान्त पक्षे माघस्य महालयांतर्गत पक्षेकुशोच्चयमाह ॥ ॥ इति श्रावणः ॥ । भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालिका व्रतं । तत्र परा ग्राह्या
। तदुक्तं मदनरत्ने । मुहूर्तमात्रसत्वे पि दिने गौरी व्रतं परे इति माधवोक्तेः । हरितालिकाख्या पुरस्कारेणापि । परविद्धग्रहणवचनानां दिवोदासीये उदाह
तत्वाच्च भाद्रपदशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थी । सा पूर्वा । मातृविद्धा गणाध्यक्ष इति स्कान्दे । इयं रविभौमयोः रतिप्रशस्ता ॥ भाद्रशुक्ले
न त्वा वा भाद्रपदशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थी । सा पूर्वा । मातृविद्धा गणाध्यक्ष इति स्कान्दे । इयं रविभौमयोः रतिप्रशस्ता ॥ भाद्रशुक्ले

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चतुर्थीयभौमेनार्केणवायुता। महतीसात्र विघ्नेशमर्चित्विष्टं लभेन्नर इति निर्णयामृते वराहोक्तेः। अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धं। तथाच
पराशरः। सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनं। मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्नतं सदा। तद्दोषशांतये सिंहः प्रसेनमि
पठेत्। इति श्लोकस्तु विष्णुपुराणे। सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जांबवता हतः। सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतकः। इति। मा
द्रशुक्ले पंचमी ऋषिपंचमी। साहे माद्रिमते परा। सितापरयुताम्पा पंचमीति दीपिकोक्तेः। माधवमतेतु पूर्वा। सर्वत्र पंचमी पूर्वे
सूत्रैः। अत्र कर्तव्यं निर्णयामृते स्पष्टं। भाद्रशुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी। साच पूर्वा ग्राह्या। शुक्लाष्टमी तिथिर्यातु मासि भाद्रपदे भ
वेत्। दूर्वाष्टमीच तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते इति पुराणसमुच्चयोः। यत्तु मुहूर्तं रोहिणि तिष्ठेत्सा पूर्वा वा यदि वा परा। दूर्वाष्टमी सदा
कार्ये ज्येष्ठाम्लं च वर्जयेदिति उत्तरस्याश्च ग्रासत्ववचनं तत्पूर्वाह्ने ज्येष्ठादियोगे द्रष्टव्यं। दूर्वाष्टमी सदा कार्या ज्येष्ठामूलर्क्षसं
युताः। तथा। ऐंद्रर्क्षे प्रच्छिता दूर्वा हंत्यपापानि तान्यथा। तत्तु राघवे हि राम्लले नमांत्ता वर्जयेदिति तं निषेधारि हे माद्रेऽस्थिते। इदं चागस्त्य
योगे कन्यार्के च न कार्यं। शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तु साष्टमी। सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन। सिंहस्थे सत्तमा सर्प
नुदिने मुनिसत्तमे ति मदनरत्ने स्कांदोक्तेः। अगस्त्यउदिते तोयपूजयेदमृतोद्भवां। वेधूम्रपुत्रशोकं च दृष्ट्वा वर्षाणि पंच चेति। तत्रैव
होबोक्तेः श्वरदं चवतं स्त्रीणां नित्या। यातन्न पूजयेद्दूर्वां मोहाद्दिह यथाविधि। पौत्रीणाम मानि वै वंशं लभते नात्र संशय इति पु

गाणायमुख्ययातान्यराज्ये ष्ठादिकं विना ष्टमीलभ्यते नरानत्वैवोक्तं। कर्तव्या चैकभक्तेन ज्येष्ठापत्न्यं परा भवेत्। इमवीमभ्यर्चयेत्कूष्मा
न्वं धंरिवसन्ध्येयैरिति। अत्र विधिर्मदनरत्ने भविष्ये। शुचौ देशे प्रजातानां यां दूर्वीयां ब्राह्मणोत्तम। स्थाप्य पालिंगं ततो गंधैः पुष्पैर्धूपैः
समर्चयेत्। दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ खर्जूरैः घ्रात्रिलोचने। दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेत्कुसुमांजलिना। मंत्रस्तु त्वं दूर्वेऽमृतजन्मासि वं
दितासि सुरासुरैः। सौभाग्यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव। यथा शाखा प्रशाखाभिः विस्तृतासि महीतले। तथा मापि संतानं देहि
त्वमजरामरं। इति। अत्र अनग्निपक्वं भक्षयेत्। अनग्निपक्वमश्नीयाद्दध्ना विफलं तथा। अक्षारलवणं ब्रह्मन्नाश्रीयादिति तत्रैव भा
विष्योक्तेः। अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता। माधवीये स्कांदे। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते। यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परि
पूजनं। इति। इयं ज्येष्ठा स्याभावे शेन पूर्वापरा वा ग्राह्या। दिनद्वययोगे परा। पूर्वेह्नि रात्रियोगे पूर्वैव। मध्यंत्वं सह कार्यास्यादष्टमीवात्र स
वायः। मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता। रात्रिर्यस्मिं दिनेतत्र ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति तत्रैवोक्तेः। अस्यापवादः। यस्मिन्दिने
भवेत् ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः। तस्मिन्हविष्यं पूजा च सूनभेन्सूर्ववासरे इति। इदं च केवलमिथ्यौ। केवलनक्षत्रे वोक्तेः। मात्स्य
। प्रम्याद्विकं तथ्या वृक्षेपर्ये ज्वाले वर्तं व्रतं। प्रतिसमग्र्वतं पद्माविहितं ने तेल्लमुज्जेति थ्यावेदसरे दौ घीद्वितीयं केवलर्क्षे इति। हाक्षिणा
त्यास्तु हस्तैकुर्वंति। तथा। मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत्। मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमनुमीदृ। तिमंत्रे ख्येज्ये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्टायेतेन कुंभं संस्थापयेतेन मोन मः॥ शंखीयेतेन मस्तु स्पंदायां कपेतेन मोन मः॥ भाद्रपद शुक्ल द्वादश्यां श्रवणायोग रहिता
यां पारणां कुर्यात्॥ आभा कामिन पक्षे स्थितरिवो दासो दाहत वचनात्॥ उपोष्येकादशीं भूपा मारणां श्रवणोयदि॥ करोति द्वे
नितस्युराय द्वादश द्वादशी भवमिति तत्रैव स्कांदात्॥ अस्त तत्रैव प्रति प्रसवः॥ मार्कंडेयप विशेषेणा महीपाल श्रवणां वर्द्धे
तेयदि॥ तिथिद्वये नभोज्यं द्वादशी लंघयेन्न हि॥ इति॥ इह च श्रवणा संनिधा विभज्य मध्यम विंशाति घटिकायोगं स क्रान्त्वा
पारणां कार्य॥ तदुक्तं विष्णु धर्मे॥ श्रुते श्रमध्ये परिवर्जमिति सुप्त प्रबोध परिवर्तनमेव वर्ज्य मिति केचित्॥ चतुर्ह्रीपि विभज्य म
ध्यमपादद्वयं वर्ज्यमित्यन्ये॥ अत्रैव विष्णु परिवर्तनोत्सवं कुर्यात्॥ अत्रैव शक्रध्वजोत्थानमुक्तमपराकें गर्गेण॥ द्वादश्यां
तु सितेपक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा॥ ध्वजमुत्थापयेद्राजा विष्वश्रवणावासवे॥ रयमेव श्रवणा द्वादशी॥ तत्रैकादश्यां द्वादश्यां श्रव
णायोगे सैवोपोष्या॥ विष्णु शृंखल्ला ख्ययोग विशेषत्वात्॥ निर्णयामृते तु श्रवणास्ये कादशी द्वादशीस्पर्शो योगः स चविष्णु शृंख
लं नोत्तरथ्यति॥ यदा निशि याननंतरं सूर्योदयावधि कलामात्रमपि श्रवणार्क्ष न द्दश्यते भवद्वादशी दासी वत्तुरात्रेः प्रथमयामे
म श्रवणायोगो पूर्वा॥ यदा द्वादश्यां वर्ज्युक्ता न दाशक्तउ भयत्रोपवसेत्॥ अशक्तस्तु एकादश्यां गोपोपवासं कृत्वा द्वादशीमुप
वसेत्॥ इदं च व्रतं काम्यमिति गोडाः॥ नेत्यमिति हास्तिराणान्याः॥ पारणां तु उपयंतेअंत्यतरांते वा कुर्यात्॥ भाद्रपदे श्रवणाकाद

वपां मध्याह्ने वामनावतारः॥ तत्र वामन पूजा॥ प्रतिमा हाटादिकं व्रत हेमाद्रौ स्थितं॥ श्रवणापुनस्तुर्दैकादश्या अलाभे तु दशमीयुता
पि श्रवणा युताग्राह्या॥ तथाच मदनरत्ने वह्नि पुराणो दशम्येकादशी यत्र सानो पोष्याभवेत्स्थियः॥ श्रवणोन तु संयुक्ता सोपोष्या म
पि श्रवणा युता ग्राह्या॥ तथाच मदनरत्ने वह्नि पुराणे दशम्येकादशी यत्र सानोपोष्या भवेत्स्थिये॥ श्रवणेन तु संयुक्ता सोपोष्या
र्वकामदेति॥ अस्यां द्वादश्यां दुग्धव्रत संकल्पः॥ दुग्धव्रते तु पायसादिकं वर्ज्ये॥ दधिघृतादयस्तु हि कायेदेति॥ अस्यां द्वादश्यां दुग्ध
व्रते तु पायसादिकं वर्ज्ये॥ दधिघृतादयस्तु राज्ञा सामग्रानन्त्वं वं संधिनि मारीही रनिषेधे पिर ध्यादि ग्राह्यं स्यादि ति चेत्॥ अत्रेग
चनिषेध सत्वात्॥ तदाहाय राजेशंखः॥ क्षीराणि यान्यमत्ताणि तद्विकारा शने बुधः॥ समरात्रव्रतं कुर्यात्त्रयत्नेन समाहितः॥
व्रतं गोमूत्र पावकं॥ भाद्रशुक्ले तु द्वादश्यां अनंत व्रतं॥ तत्र मुहूर्तो पोदयिकी ग्राह्येति माधवः॥ हिवोदासीय तुः॥ मध्याह्ने भोज
नवेला यामिति कथ्यायां प्रवृत्तान्म ध्याह्न व्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं॥ सिंहगते सूर्ये एकविंशति दिनोपरि अगस्त्योदयः॥ उदेति
साम्यां हरिसंक्रमाद्वै रेकाहे शेविंशति मे घगस्त्य॥ इति दिवोदासोदाहृत वचनात्॥ अत्र काशपुष्पशमीमगस्त्यप्रतिमां क
त्वा तस्यू ताहिकं॥ अगस्त्यः खनमानः खनित्रैरि देयादि तिव्रतं हेमाद्रौ स्पष्टं॥ भाद्रपदे पौर्णमास्यां॥ प्रपितामहात्परं त्रीन् हि
वपश्राद्धं कार्यमित्युक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे॥ कदेयदा॥ नांदीमुखो नाम महालयान्यासा शिगते रवौ॥ पौर्णमास्यां च कर्तव्यं वारा
ह वचनं यथेति॥ नांदीमुखत्वं चोक्तं न चैवापितापितामह श्चैव तथैव प्रपितामहः॥ त्रयो सस्रुमुखाः सेतेपितरः संप्रकी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ नि॰ १३

ऋतं तत्रैव। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावंतः सु
खैधिताः। ते नांदीमुखा नांदी समृद्धिरिति कथ्यते। एतच्च नित्यं प्रत्यब्दमित्युक्तेः। अत्र मातामहा अपि कार्याः पितरो यत्र पूज्य
ते तत्र मातामहा अपीति धौम्योक्तेः। पितृशब्दस्य पितृभावापन्नपात्रपरत्वात् जनकपरत्वे च नासामंजस्यम्। आमिश्रिते
मुखवचनाल्लिंगाच्च। अथ महालयः॥ ॥ पृथ्वीचंद्रोदये नृसिंहमनुः। आषाढीमवधिं कृत्वा यं पंचमं पक्षमाश्रिताः। कांक्षंति पितरः
क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलं। ब्रह्मांडमार्कंडेययोः। कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च। पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं तत्र विधी
यते। हेमाद्रौ। कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि इत्युदाहृत षोडशत्वं त्रेधा व्याख्यातं। तानि ये
कृष्णपक्षस्य षोडश दिनानि श्राद्धविधये इत्येकः पक्षः। भाद्रपूर्णिमाया सह इति द्वितीयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदा सह इति
तृतीयः। इह पंच पक्षाः पक्षो। १। पंचम्यादि। २। अष्टम्यादि। ३। दशम्यादि। ४। एकस्मिन् दिने। ५। वा श्राद्धमिति। तथा च गौतमः
। अस्या परपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पंचम्यादि दर्शांतं। अष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्चेति। हेमाद्रौ नागरखंडे। आषा
ढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। यो वै श्राद्धं द्विजः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे तस्य संवत्सरं यावत् संतृप्ताः पितरो ध्रुवं। राम १३
मिति। सकृन्महालये वर्ज्यतिथ्यादिकं पृथ्वीचंद्रोदये पद्मयोगपारिजातनारदाद्युक्तं। वसिष्ठः। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिज

न्मनि। एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात्। जन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि। अस्यापवादो हेमाद्रौ। अमापाते भरण्यां
च द्वादश्यां पक्षमध्ये। तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत्। इति। पाराशरमाधवीयमदनपारिजातादिष्वेवं। निर्णय
दीपिकायां तु पितृमृताहेऽपि सर्वनिषेधापवादः उक्तः। आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति
मानवः। तस्य संवत्सरं यावत् संतुष्टाः पितरो ध्रुवमिति। नागरखंडोक्तेः। पाक्षिकतिथिर्यस्य नाना तस्य सैव याह्येत्युमवर्जने। सा तिथिः पि
तृपहत्युपूजनीया प्रपन्नतरतिकालापनोक्तेः। आश्वलायनः। महालये गयायां च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि। तीर्थे च निर्वपेत् पिंडान् रविवा
रादिके श्रपि कात्यायनः। अपराह्णे पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने पक्षानिषिद्धे पि दिने कुर्यात् पिंडदानं यथाविधीति। स्मृत्यर्थसारे
। तिगा हव्रतचूडासु वर्षमध्ये जन्मदेकं पिंडं तथाऽमृतास्नानं न कुर्यात् तिलतर्पणं। अस्यापवादः माह्ये। दिवोदासीये गृह्य
तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये। पिंडदानं प्रकुर्वीत युगादिमन्वादी मघे। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि
। कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति। संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यं यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः
। द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः इति पृथ्वीचंद्रोदये संग्रहोक्तेः। अथात्र देवताः संग्रहे। तातांबात्रितयं सपत्नी
जननी मातामहादित्रयं सस्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः। तातांबात्ममगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ती· तृ·
१४

दुरुः शिष्यामाताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथान्तर्पणेति। अस्यार्थः। ज्ञातित्रयी। मातृत्रयी। अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवे
वोक्तः। अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षके। अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत्। जीवन्मातृकस्यापि मातुरेको
द्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणं सस्त्रीका मातामहादित्रयं सपत्नीकमित्यर्थः। तथा च नवदैवत्यं। उक्तं च हेमाद्रौ महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ
चान्वष्टकासु च। नवदैवत्यमेवेष्टं शेषं षाट्पौरुषं विदुः। विभेदे सति तु मातामहीनां पृथक्कुंभे। महालये गयाश्राद्धे श्राद्धे चान्व
ष्टकासु च। तत्पंचद्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रोष्ठमघासु चेति निगमोक्तेः। ज्ञाता आप्ताः पितृव्यः। जननी भ्राता मातुलः। तत्स्त्रियः। पितृव्य
स्त्री। मातुलानी। भ्रातृजाया। पितृष्वसा। मातृष्वसा। स्वभगिन्योरपत्यभर्तृयुक्ताः। तेन सापत्न्यापि स्ववीये इति प्रयोगो ज्ञेयः।
एतासु सत्सु पुनरनन्तरादीनं द्वारलोपात्। जायापिता श्वशुरः। अत्र श्वश्रूः पितामह्यः। तथा च हेमाद्रौ। उपाध्यायगुरुश्वश्रू
पितृव्याचार्यमातुलाः। श्वशुरभ्रातृतनुजशिष्याः आमपोषकाः। भगिनी स्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः। पितरौ पि
तृपत्नीनां पितुर्मातुः श्वपास्वसा सखिदुहितृ। शिष्याधात्र्यश्चैवं महालये एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः सपत्नीका इति
। अत्र कुमारस्य तथा चाराध्यवस्था। अभ्रातृकोऽनुजन्तुर्वि। पातिमतेः। एकस्मिन्नाहुत्यौ मर्वा नाचार्यादीन् पूजयेत्। द्वादश
द्वादशवा पिण्डान् दापयेत् करणान्तु। विधवायास्तु विशेषः स्मृतिसंग्रहे। चत्वारि वार्षिकाणीह विधवायाः सदैव हि। स्वभर्तुः श्व राम
१४

श्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च। ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत्। तथा स्वश्रूणां च विशेषेण मातामहस्तथैव
चेति। अशक्तौ तु स्मृतिरत्नावल्यां। स्वभर्तृ प्रभृति त्रिभ्यस्तु पितृभ्यस्तथैव च। विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता। वि
धवा स्वयं संकल्पं कृत्वा ऽन्यद्वारा ब्राह्मणद्वारा कारयेदित्युक्तप्रयोगपारिजाते। अत्रैकपाके वैश्वदेवं तन्त्रपिण्डं वर्हिः श्चैकोमिति
स्मर्यते। अत्रैकोद्दिष्टे पुमांसो होमः। पिण्डस्थाने ज्ञाति कर्मन्याचार्य धुरिलोचनौ विश्वेदेवौ प्रतिष्ठितं च प्रयोगमो
दातन्ति गणोक्तः प्रयोगेऽस्मादेतत् प्रकार शिरोति कालहेमाद्रौ स्थितं। एतच्च संन्यस्तपितृकादानाजीवत्पितृकेण पि
कार्यं वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्तानां नेतेस्ति। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुत इति। काम्यापनोऽन्ये यत्तु कोटिरत्न गदर्शी
श्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिके। न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः तर्पणमेव चेति। तत्संन्यस्तपितृकाधं नपरं। काम्यश्राद्धय
वांएतच्चजेवत्पितृकेण पिंडरहितं कार्यं मुण्डनं पिंडदानं च पतत्कर्म च सर्वदा। नजीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव चेति द
सोक्तेः। अन्यस्य मातृगार्भिकाहोतुवचनान्नाद्भवति। तथाच्छागलेयः। पिंडो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथं च न। सांक
ल्पं तत्र तदा कार्यं नियमाद्वह्नवादिभिः। अत्र श्राद्धांगतर्पणं। पक्षश्राद्धं प्रतिदिनं श्राद्धोत्तरं। सकृन्महालये तु परेऽहिन
र्पनद्रूक्तं नारदीये। पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने। सकृन्महालये चैव परेऽहनि तिलोदकमिति पञ्चसंग्रहे। पक्षश्राद्धे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰नृ॰
१५

हिरं एषच पक्षेहनि तिलोदकमिति। तत्स कल्महालयविषयं। प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः। कृष्णा भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भ
वेत्। पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निःशिष्ठे पिचतर्पणं। एतच्च नित्यकाम्यं मलमासेपि न कार्यं पित्रोर्मरणं प्रथमाब्दे तु कृतमिति त्रि
स्थलीसेतौ। अत्र मरणं प्रथमाब्दं श्राद्धं अपि प्रशस्तं। तदुक्तं मात्स्ये। मरणात् पितृपक्षेत्तु महती परिकीर्तिता। अस्मां श्राद्धं कृतं येन
सगया श्राद्धकृद्भवेत्। एथ्वीचन्द्रोदये। नभस्यापरपक्षस्य। द्वितीयाय हियांमुने। तत्रीयात्वाग्नितारामिः सहितापी
निहापितुः। अस्मिन्पक्षे कपिलषष्ठी। तदुक्तं वाराहे। नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभं सुतैः। पुत्रा षष्ठी पुराणज्ञैः कपि
लापरिकीर्तिता। तत्रोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत्। कापिलां च द्विजाग्र्याय दत्वाक्रतु फलं लभेत्। अत्रैव हेम
के फलानि शायरलि निर्णयामृते। दयमेकचन्द्रषष्ठी। तदुक्तं भविष्ये। तद्भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सिते तरे। चन्द्रषष्ठी
व्रतं कुर्यात्पूर्वविधः प्रशस्यते। चन्द्रोदयव्यापिनी षष्ठी पूर्वा वाप्यपरेहनि। चन्द्रषष्ठ्यां सिते पक्षे सोवो पोष्यप्रयत्नतः। इति। अ
पि शामामाम्वलायनेनमाध्यावर्षसंतत्कं श्राद्धमुक्तं। एतेनमाध्यावर्षश्राद्धपधा अपरपक्षेइति। इदं समंस्पादि सुत्रिषड्हस्तु
कार्यमिति नारायणाह्निकः। हरदत्तस्तु। मघायुक्तवर्षासु मवंत्रयोदशी श्राद्धमिति व्याचख्यौ। अत्रैव अष्टम्यां महालक्ष्मीव्र
तं। अत्र चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। तत्रैव पूजायुक्ते। परदिने चंद्रोदयात् ऊर्ध्वं त्रिमुहूर्तापि सा पूज्या। परत ऊर्ध्वं गामिनी तिमद

राम
१५

नरत्नसंग्रहोक्तं। सहद्रात्रमतिक्रम्य वर्तते योजरातिथिः। तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदेति वचनाच्च। अथ नवं
स्यामं वष्टकश्राद्धं। तत्र कात्यायनः। अन्वष्टकासु नवाभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतं। पित्रादि मातृमध्ये च ततो मातामहांतकं।
एथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मणे। पितॄणां प्रथमं दद्यान्मातॄणां तदनंतरं। ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमस्मृतः। श्राद्ध हेमा
द्रौ छागलेयः। केवलास्तु स्वकार्या वृद्धावाहीवकीर्तिताः। अन्वष्टकासु मध्यस्थानां स्यां कार्यैः कुमानरः। दीपिकायां तु। मा
नुश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तं। तथा च निर्णयामृते मैत्रायणीयपरिशिष्टे। अन्वष्टक्यं गयाश्राद्धे सप्ताम्बसु मतेहनि। मातु
श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितुर्यपि च जीवति। यद्यपि जीवत्पितृकस्य पंचाप्यन्वष्टका अनुष्ठेयकर्तव्याः। तथाप्यशक्तस्य यमावश्य
की। अत्रस्य मातरि जीवन्माम पिसपत्नमातृ श्योरपात्।सर्वोमामेव मातॄणां। श्राद्धं कंस्यागतेवो तनवंस्यांहि प्रदातव्यं व्र
न्त्य लव्धव्यापने तिस्कल्को कोसर्वोमामिमिकथनात्। अत्र सर्वो सांनामानि दृशोते कोर्घ्यः पिंडश्च नामेवमेद्विवचनादि प्रयो
गः इतिनारायणाहृतः। अत्र भर्तृमरणोत्तरं मातुः श्राद्धं न कार्यमिति केचिन्नाना। केचित्सठांति। श्राद्धं नवं स्यां कुर्यात्मृते भर्तरि
तु प्यते इति। तन्निर्मूलमिति मामादिकाः। इदं च जीवत्पितृकेणापि सपिंडं कार्यं। हेमाद्रौ विशुधर्मोत्तरे। अन्वष्टकासु च
स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च। उरुस्यपक्षेप्यपिंडं निर्वपणं कार्यमित्युक्तत्वात्। इह हि अतिदेशादेव पिंडदानं मासि जीवत्पितृक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ चू॰
१९

त्वाग्निरेणी पतित्वात्सपुत्रनिषेधाविरिष्यत्वेप्रतिप्रसवार्थोक्तिः। अथ सुवासिनीभोजनमुक्तं मार्कंडेयपुराणे। मातुः श्राद्धे तु सं
प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनं। सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत्। भर्तुरग्रे मृता नारी सहदाहेन वा मृता। तस्याः स्थाने प्रयुंजी
त विप्रैः सह सुवासिनी। तत्रैव मदालसावाक्यं। स्त्रीश्राद्धे तु त्रदद्यात्पुरंध्रीभ्यो योषितः मंजीरमेखलाहारमकुलिकाकंकणा
दि यद् इति। अत्रैव त्रयोदश्यां श्राद्धं मघामहालयं। मघायुक्तायां तु अतीव प्रशस्तं। एतच्चाविभक्तैरपि पृथक् पृथक् कार्यं। तथा च हेमाद्रौ
विभक्ता वा विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः। मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विनेति। अथ पराके वायवीये। हंसे स्थि
ते यातु मघायुक्ता त्रयोदशी। तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुंजरस्य तु। अत्र पिंडा न देयाः। इदं च मलमासेऽपि कार्यं। मघात्रयो
दशी कार्यं प्रत्यक्षपक्षस्थितिहेतुकं। अनन्यागतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे। इति कालादर्शोक्तेः। अत्र मघात्रयोदशीमहा
लयचुगादिश्राद्धानां तंत्रेण प्रयोगः। ।अथ चतुर्दशी। तत्रापमृत्युहतानां श्राद्धं। एतच्चैकपुत्रमेकोद्दिष्टं हस्तं तु प्रयोग
पारिजाते। प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः। देवपुत्रं तु न श्राद्धं पितृणां हस्तमसंदं। तथा। तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत् पुत्र राम
दारधनक्षयः। एकोद्दिष्टं देवपुत्रमिश्रं मनुरब्रवीत्। पितामहोऽपि तत् मृतश्चेत् एकोद्दिष्टं यत्कार्यं पर्व देवसामिनोक्तं त्रिपक्ष १९
पिशस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयं कार्यं न तु पार्वणं। आहस्यैकस्य नाभावादिति। तद्दस्येनानुमन्यते। पित्रादयस्त्रयोपस्मशास्त्रघा

तादिभिर्हताः सम्मतेः पार्वणं कुर्यादेकानि पृथक् पृथक् कारा इति हहस्याराशरोक्तेः। एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विषशस्त्रादिभिर्हि
ते। एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यात्त्रयाणां दर्शवद्भवेत्। इति चन्द्रोदयपक्षे नाद्यो। पराके हेमाद्रौ चैवं। यत्त्वत्रैव शस्त्रीणां तं हे पार्वणमेव क्का
र्यमिति स्मृतं। ।अमायां विशेषमाह पराशरः। हंसे करस्थिते यातु अमा वा सा करान्विता। सा ज्ञेया कुंजरच्छाया इति बोधा
यनोऽब्रवीत्। इति भाद्रपदः। आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रो मातामहश्राद्धं कुर्यात्। उक्तं च हेमाद्रौ जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि हि
मातुले। कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते। इति इयं च संगवव्यापिनी ग्राह्येति निर्णयदीपे उक्तं। शुक्लप्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौ
हित्रस्त्वेकपार्वणं श्राद्धं मातामहे कुर्यात् सम्मितां संगवे सितो जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि हि मातुले। प्राप्तसंगवयामे ध्येयाम्बु
पुकृत्प्रतिपद्भवेत् इति वचनात्। अत्र सपितृकेति विशेषणात् जीवत्पितृक एवाधिकारी अतएव पिंडरहितं कुर्यात्। मुंडनं पिंडदानं
चप्रेतकर्म च सर्वशः। न जीवत्पितृकः कुर्यात् गुर्विणीपतिरेव च इति हलवचनात्। अन्नं श्रमवद्विशेषणाभावात्। अत्रैव नवरात्रा
रंभः। तत्र परविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं गोविंदार्णवे मार्कंडेयदेवीपुराणे। पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत्प्रतिपदाश्विनी। नवरात्रव्रतं त
स्यां न कार्यं शुभमिच्छता। देशभंगो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते। नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनमिति। तथा तत्रैव
देवीपुराणे। न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चंडिकार्चने। उदये द्विमुहूर्तापि ग्राह्या सा मोदयकालिना। यदा तु पूर्वदिने शुद्धा अपराह्ने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेवर्ज्जनेननरा पूर्वविद्धां संपूर्णां त्वारमायोगामावास्या यानितु द्वितीयायोगपराशेवग्राह्या नितानि शुद्धाधिकायगरोपवा परदिने
प्रतिपदेरा सत्वेतु अमायुक्ता पिग्राह्या अमायुक्तो प्रकर्तव्येति नृसिंहप्रसादे हेमाद्रौ वचनान्येतद्विषयाण्येव अत्रदेवीपू
जा प्रधानं उपवासादिकं त्वंगं अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमंबिकां पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नर इति हेमा
द्रौ भविष्ये। तस्या एव फलसंबंधात् उक्तवचनात् अष्टमी नवमी तु परदिने हयपूजैव प्रधानमिति तत्सर्वमंगामिति तु गौडाः
हेमाद्रौ भविष्ये एवं वृद्धिं अवाप्नुयान्नवरात्रोपवासः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन वा पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्था
ने पुरे पुरे इति देवीपुराणोक्तिः काले पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणा इति मत्स्यपुराणस्थवैनोक्तेः स्थमनवेने हेतौ तिसोपपत्त्यादिक
नक्तनुवादः अन्यथा नवरात्रोपवास समत्याद्यनुपपत्तेः। अत्रवैधृतिं चित्रां चातिक्रम्य प्रवर्तनां भगनदः संभेवे न पोरं शास्त्रं पंपा
स्त्वपंवाभावात् तथा च मार्गवार्धनदीपिकायां देविपुराणे त्वाष्ट्रे वैधृतियुक्ता वेदत्र तिपच्चंडिकार्चने तयोरंते विधातव्यं कल हा म
शारोपणं गृहे इति दुर्गोत्सवे कात्यायनः प्रतिपद्याश्विने मासि भवे वैधृतिचित्रयोः आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरा १०
त्रकं भविष्ये चित्रा वैधृतिसंयुक्ता प्रतिपच्चंडिकार्चने तस्मात्सर्वांशशास्त्रपरत्वाधान्तरीयांशे तु पूजनं। कलशस्थापनं तु रात्रौ न
कार्यं न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुंभाभिषेचनमिति। विष्णुधर्मे त्वाश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्यादावच्चतुर्दशनादिका प्र

लः काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु इति विष्णुधर्मोक्तेः आमन्येनित्यपि अगाधाघोडशनादि लक्षत्कालः कुर्यान्नरः कल
शस्थापनं तत्र त्वरितं जायते ध्रुवमिति। मार्गवार्धदीपिकायां देवीपुराणे नागमनंतत्र वक्तुं उदाहरणात्। अत्र केचित्तु नवरात्रशब्दो नवा नर
होरात्रपरः तद्वृद्धौ दशम्यामरक्षेम्यां ह्रासे साप्रतिपन्निषिद्धा। प्रारंभो नवचंद्यां तु नवचंद्यां तु नवरात्रमतोऽन्यथेति देवीपुराणादि
ति त्वाहुः अनेन तु वचनमिदं निर्मूलं मन्वाना तिथिविशेषपरतामेवाहुः युक्तं चैतत्। अतिह्रासवृद्ध्योन्यूनाधिकतापातुर्थ्यादिहारत्वा
त्। उक्तं च तिथिवृद्धौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थकं अष्टरात्रे न दोषोयं नवरात्रे तिथिक्षयः इति प्रारंभो नवरात्रस्य स्यादो
लक्षणा याकर्मपरेति निर्दिष्टं। स्कंदके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यत इति च नारद
शोवे पिद्राम्णा द्वारा कारणीयां मरविंन्यात् कश्चित्साहादि च पूजनं कार्य मिजजल्या। इदं जोषोपि भवति पूजालंन्यदारा कार्यं तापुरा हा ५
सिं स्यात् मोधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं। उपवासेन दूष्यंति दंतधावनमंजनमिति गरुडपुराणवचनात्तांबूलादि ग्राह्यं। आश्वि
न शुक्लपक्षे सा मुथा गलालिना। शक्तिपूजा चाहरात्रिव्यापिनी। पयुर्भिः कृजन्माजजल्या वचनं विनारात्रिव्यापिंस्यात्प्रग्रहणप्रमाणाभा
वाज्जागरणस्यचैतम्यत्वात्सूर्योदये व्यापिन्यग्राह्येति। नन्दपिंजम्भनो मंदप्रहस्पद्रुरुद्धिविलसितमात्रमित्युपेक्ष्यं। आश्विन शु
क्लसप्तमी देवीपूजायां परा। पुराणावस्य हेद्विधसप्तमीपार्वती प्रियपवित्रहृदयमीरां जैनन्नासुतिथिप्रयमनेतिप्रमायमा के देयम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ दुं
१८

विष्याक्तेः वर्षवृद्धिर्जन्मतिथिः। अत्रैव मूलनक्षत्रे पुस्तकस्थापनं मुक्तं रुद्रयामले। मूलऋक्षे सुराधीशपूजनीया सरस्वती। पूर्वा
षाढासु हरेद्यावद्दशावमऋक्षं ताध्यापयेन्न च लिखेन्नचाधीयीत कदाचन। पुस्तके स्थापिते देवि विद्याकामो द्विजोत्तमः। स
प्तस्वपि। आश्विनस्य सिते पक्षे नेधाकामः सरस्वतीं। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेदिति। अथ महाष्टमी। तत्राष्टम्यां महा
कालीदक्षयज्ञविनाशिनी। प्रादुर्भूता महाघोरा कोयोगिनी कोटिभिः सह। देवीपुराणे। सप्तमीवेधसंयुक्ता येन तानुमहाष्ट
मी। पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमंतीह पिशाचवत्। इति मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे। पिशाचन्महोष्टमी पूर्व्वानवमीसंयुतामदा। सप्तमी सं
युतानित्यं शोकसंतापकारिणी। जम्भेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी। इंद्रेणानिहतो जंभस्तस्मादानवपुंगवः। तस्मात्सर्व
प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी। वर्ज्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः। सप्तमीकलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्। तेन श
ल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदं। पुत्रान्हंति पशून्हंति हंति राष्ट्रं सराजकं। हंति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी। मुहूर्तेषु
मीवेवधयुक्तापयेच्चतुर्दशी। पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता। वसुरंध्रयोर्विजिधुग्मकवनुतंनत्र। अत्र मुहूर्त्तेन्यूना ॥५
पिसप्तमी वर्ज्जप्रयोजिकानत्रिमहूर्त्तेर्वा युराणो। सप्तमी स्वल्पसंयुक्ता वर्ज्जनीया सदाष्टमी। लोकाधिमासातिथि पुनरापा १८
यस्यां स्वर्योदयो भवेदिति। नवमीयुक्तालाभे तु सप्तमीयुतैव कार्या। उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्। इतिमदनरत्ने ॥

सप्तमी॥ ॥ आश्विनशुक्लनवमी महानवमी। लैंगे। दुर्गापूजा तु नवमी मूलादयस्तत्र यान्विता। म+१

देहनी कीर्तितानस्यां दुर्गा महिषमर्दिनीमिति। पूजयोतिविशेषः। सा पूर्व्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात्। नरहघमोपि। आवणी दु
र्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी पूर्व्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति। अस्यामेव दुर्गापूजनहोमबलिदानादि कार्यमिति
राजमार्त्तंडे। नवम्यां होमं समाप्य विधिवद्बलिमिति। ब्रह्मवैवर्त्तेपि। अत्रापराह्णेके कालेवलिदानं प्रशस्यते। दशमीयुक्तं यत्तत्र
नात्र कार्यो विचारणेति। तेन नवम्यामुपक्रम्य नवम्यामेव समापयेत्। केचित्तु दशम्यामारभ्य नवम्यां समापयंति तत्र मूलं चिं
त्यं। चारसवा। अत्र रामकृतंत्रे विशेषः। पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितं। होमयेद्विधिवद्भक्त्या दशांशेन नृप
तमारुद्राध्यायपथ्या होमं मंत्रेणानेन साधयेत्। रुद्रयामलेपि। प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा। किंशुकैः सर्वे
पे। पूर्णैर्लाजाक्षतैर्वीकुरैरपि यवैर्वाश्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैरपि रक्तचंदनखंडैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः। मनिष्को
कं चजुहुयाक्तस्वर्द्धयाणिन्न कमात्। नवम्यां चविशां लाहकार्या होमादिकाक्रिया। पारणं च प्रकुर्वीत देवीपूजपूर्व्वकं दश
म्यामिश्रितायत्र पारणो नवमीमेव तामपमज्जन्म कृतपुण्यन्नश्यति। नवयामो होत्पारणं कुर्याद्दशमीद्विवसेवि
भोनद्रापूर्णं नाशमायाति दुःसिंहादिभयं भवेत्। नृपहीनं भवेद्राष्ट्रं दशम्यां पारणाकृते। नस्मान्नु पारणं देवनवम्यां म
क्तिनरः। नवम्यां पारितो देवीकुलवृद्धिं प्रयच्छति। दशम्यां पारितो देवी कुलनाशं करोति वै। तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰टी॰ १९

विबुधाधिपेति। पारणां च सजके पिकार्यं। रुद्रयामले॥ सूतके पायसांकुपीस्नव स्मां होम पूर्वकं। नदंते भोजयेद्विप्रां दानं दद्यात्स्वशक्तितः।
ति। काम्योपवासे प्रक्रांते त्वंतरा मृतसूतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितं। इति माधवीये भकौर्मे ह्यस्याः एवं रजोदर्शनमध्ये
पि कार्यं। सम्यक्तः। मार्षध्वहीधं तपसां नारीणां यदृजो भवेत्। न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति। एतच्च सधवापरं। विधवाया लु
त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेधाद्दिति काचित् तेन निषेधस्मरणाद्गम्याम भोजनगोचरत्वेन विधवाया रागाविषयत्वायोगात्। अन्ये तु। निर्घ
र॰ मस्यापर्यंनारी संयप्रदं नरा रजः। उद्येवत्तुगा रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद्व्रतं मिति। अंगिरो वचनान्मंचमेहनि पारणां कार्यमित्याहुः। इ
ति महानवमी॥ ॥अथ विजयादशमी॥ ॥सा दशमी पूजायां त्रा इंनक्षत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं रत्नकोशे। दशम्यां संध्या
मतिक्रांतः किंचिदुद्भिन्नतारकः। विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यप्रसाधक इति। दिनद्वये तद्व्याप्तौ पूर्वैव यापूर्वान 'वमीयुक्ता तस्यां
पूज्याऽपराजिता देवी क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः। नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवी पूजिता जय
वर्द्धिनी। एकादश्यां तु वीतपूजनं चापराजितामिति। स्कांदे। दशमीयः समुल्लंघ्य प्रस्थानं कुरुते नरः। तस्य संवत्सरं राज्ये एम
न कोऽपि विजयो भवेदिति। दिनद्वये तारकोदयकालाभावे परदिने एकादशमुहूर्ते यात्रादि कार्यं। आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्व १९
त्रात्रिषु। सायं काले शुभा यात्रा दिवा वा विजयस्तथा एकादशो मुहूर्तोऽपि विजयः परिकीर्तितः। तस्मिन्सर्वैर्विधातव्या यात्रा विजयकां

क्षिभिरिति निर्णयामृते। परदिने एकादशमुहूर्तव्याप्त्यभावे पि श्रवणयोगश्चेत्तदैव यात्रा कार्या। अत्र कृत्यं भविष्ये। शामी मलस्य
ले येतामीशा [redacted] नाथां प्रतिष्ठितां। संप्रार्थनां च संपूज्य तीर्थानी सुमुखो भवेत्। शमी शमयते
पापं शमी लोहितकंटका। धारिण्यर्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी। करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मम। तत्र निर्विघ्नकर्त्री
त्वं भव श्रीरामपूजिता। गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदं गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति। ततो भूषणवस्त्रा
णि धारयेत्स्वजनैः सहेति दिक्॥ इति विजयादशमी। आश्विनपौर्णमासी परा ग्राह्या॥ आश्वयुजीकर्मणि धारयेत्स्वजनैः स
हेति दिक्॥ इति विजयादशमी। आश्विनपौर्णमासी परा ग्राह्या॥ आश्वयुजीकर्मणि तु पूर्वाह्णव्यापिनी। दैवकर्मत्वात्। आश्वि
नकृष्णाष्टमी यापोलल्लिनादेव्याः पात्रोक्ता काशखंडे। ईशकृष्णाष्टमीयां याललितां प्रतिपूजयेत्। नारी वा पुरुषो वापि लभते वां
छितं काशीपयोरव्यान्मामभेके हि हिं प्रति। मदं नीत्यिपमासो तिरूपसौभाग्यसंपदमिति निर्णयामृते। का – र्तिककृष्णा वत्स द्वाद
शी। सा पूर्वपुजा। वत्सपूजावटश्चैव कर्तव्या प्रथमेहनीति स्मृत्यंतरात् युग्मवाक्याच्च॥ भविष्यपुराणे। सवत्सां तुल्यवर्णां च धी॥
लिनीं गां पयस्विनीं। चंदनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् तद्दिने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर। गोक्षीरं गोघृतं चैव॥ अथ दीपा
3+ नफलमति॥ ॥इत्याश्विनः॥ ॥अथ कार्तिककृत्यं॥ तुलायां तिलतैलेन सायं ४ रद्दधितकंपवणेपेदिति।

ती॰नि॰
२०

बलीमी राज्ये पुर्इ वालुविप्रान्गांश्च तुरंगमान् । ज्येष्ठान्ज्येष्ठान्क्रमि स्त्रांश्च मान्यमुख्यांश्च योषितः । कार्त्तिककृष्णचतुर्दशी नरकच
तुर्दशी । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां निशामुखे । यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यामिनोदये
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः । आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये । कर्त्तव्यं तिलतैलेन स्नानं नरकभीरुभिः । दि
नद्वये विधूदये चतुर्दशी सा चेत् पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्त्तिकस्य सितेतरे । पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः । इति मिताक्षरे
सोऽपरदिने एवेत्यन्ये । दिनद्वये चंद्रोदये चतुर्दश्यभावे तु चतुर्दश्यां चतुर्थयामे स्नानमिति गयादासनिबंधे । स्मृतिदर्पणे पि । चतु
र्दशी याश्वयुजस्य कृष्णा स्वात्यर्कयुक्ता च भवेत्प्रभाते । स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं सुगंधितैलेन विभूतिकामैः । चतुर्दशी याश्वयुजस्य कृष्णा स्वा
त्यर्कयुक्ता च भवेत्प्रभाते । स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं सुगंधितैलेन विभूतिकामैरिति । तथा तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपवल्यां च
मे पामे तैलाभ्यंगं विशिष्यते इति । मृगांकोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् । दर्शे वामंगलस्नानं दुःखशोकभयप्रदमिति । काल
दर्शे त्रयोदशी तिथेश्च व्याप्यपि त्रयोदशी परा प्रातः कृत्यं यानि चतुर्दशी । रात्रिशेषे तु समागम्या तदाभ्यंगं त्रयोदश्यां इति सर्वत
नारायणोऽभ्य चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तं ज्योतिर्निबंधे नारदः । पौष्णार्क्षे तु चतुर्दश्यामिंदुक्षयतिथावपि । ऊर्जादौ स्वाति राम
संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् । अमावास्या चतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः । यममार्गांधकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नर इति दीपदानमुक्तं २०

इति चतुर्दशी ॥ ॥ कार्त्तिकामावास्यायां लक्ष्मीपूजनं । आदित्यपुराणे । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयि
त्वा यथाक्रमं । दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च । ब्राह्मणान्भोजयित्वादौ संभोज्य च बुभुक्षितान् । अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभि
तेनेति । ज्योतिर्निबंधे । तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनमिति । इति कामानिर्णयः ।
। अथ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत्पूर्वविद्धा ग्राह्या । शिवरात्रिर्बलेर्दिनं मितिवृद्धयमेके । अत्र तैलाभ्यंगो नित्यः । ... बलिराज्ये
दसंत्रादौ बलिराज्ये तथैव च चतैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति हेमाद्रौ स्कांदे । प्रातर्गोवर्धनं पूज्यो द्यूतं चापि समाचरेत् । पूजनी
यास्तथा गावस्तस्यां गाह न दोहने । तत्र मंत्रः । गोवर्धन धराधार गोकुलत्राणकारक । बहुबाहुकृतच्छाया गवां कोटिप्रदो भव इति । प्रा
त्राह्येतस्माद्द्यूते कर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः । पराजयो विरुद्धस्तु लाभनाशकरो भवेत
। वृषभानामितिहितैर्निर्यासाश्च भवेन्निशि । इति निर्णये । कार्त्तिकशुक्लद्वितीया यमद्वितीया । सा अपराह्णव्यापिनी ग्राह्या । तदु
क्तं स्कांदे । ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमं । स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति । ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पि
तो यमः । वेष्टितः किंनरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वांछितं । भविष्ये । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर । यमो यमुनया पूर्वं
भोजितः स्वगृहे स्थितः । अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः । स्नेहेन भगिन्या ह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ टी॰
२१

स्नाद्रोऽरुणं पुष्पैश्च वर्द्धनं दानानि च महेयानि मणिनीम्यो विधानतः। स्वर्णालंकारवस्त्राद्यैः पूजासंस्कारभोजनैः। सर्वाभगिन्यः संपू
ज्या भ्रातृभावेन पूजिता दद्युर्वै। कात्तिके शुक्लपक्षे द्वितीयायां यमो यमुनया भोजितः। अतो यमद्वितीयेति लोके ख्याता तदा तु ता। श्रातुरा
ज्ञात् अभावे प्रतिपन्नेऽकाः। ब्रह्माण्डे। पापानुभोजयते नारी भ्रातरं युग्मगोति थो। अर्चयेच्चापि तां वृत्तेन सा वै धव्यमाप्नुयात्। भ्रातुरा
युष्यवृद्धिः स्यात्। अत्र कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपंचकव्रतं नारदीये उक्तं। अत्रैव
पुष्पयोराजं त्वम्भवेन्नत्र करिं विहितं। इति यमद्वितीयानिर्णयः। कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपंचकव्रतं नारदीये उक्तं। अत्रैव
देवदेवस्य अस्याः पत्नमुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवं प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः। अ
यं द्वादशी चतुर्दशीगत एव चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरैः। कार्तिकशुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेदिति भारते। मंत्रस्तु। इदं व्रतं मया दे
व ह्यतं प्रीत्यै तव प्रभो। न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन इति। कार्तिकशुक्ला वैकुंठचतुर्दशी। वर्षे हेमलंबाख्ये मासि श्रीमति
कार्तिके शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदये प्रति। महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिकां। स्नात्वा विश्वेश्वरो देवो विश्वेश्व
रमपूजयत्। संक्षेपं ज्योतिषस्तस्य प्रतिष्ठा रव्यं तदाकरोत्। स्वयमेव स्वमात्मानं चरन्पाशुपतव्रतमिति। तथा। मासः प्रमाते वि
मलेऽरुणा पूजां महाद्भुतां। देवेयाणीमहाना नित्रवनेमिव ने स्निन्धू नयारणः। श्रीमवानीसदने संप्रविश्य पद्मनुत्तममिति सनत्कुमारसं
हितोक्तेः। काशीखंडे। कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत्। स्नात्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरागतिरिति। अथ कार्तिकी पौ
र्णमा। कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्याद्विष्णोपौर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः। दद्यादनेन मंत्रेण प्रदीपांश्च सुरालयेषु। की राम
२१

टपतंगा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरंति जीवाः। दृष्ट्वा प्रदीपं न हि जन्मभागिनो भवंति सत्यं श्वपचापि विप्रा इति। स्कांदे कालभैरव
संनिधौ उपोष्य जागरणं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते इति काशीखंडे। मार्गशुक्लाष्टम्यां कालभैरवजयंती। एतच्च ब्राह्म्ये ज्ञेयं वैवर्ज्या वा रात्रिव्रतावगमेन। इदं
नद्युपेशनौ व्यावृत्तं वे। भैरवोत्पत्तेः प्रदोषकालीनत्वात्। इति। तिथि। शिवरहस्ये मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात्। तत्रैव नित्यपात्रादिके
कृत्वा मध्याह्ने संस्थितेरवौ। ब्रह्मणा कृष्णाष्टम्यां मार्गे। तदा अरुणपादप्रधानतः श्रीकालभैरवः। आविरासीत्तदा लोकनीयपंचानविलानिति
कृत्वा चविधां पूजां महासंभारविस्तरैः। नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत्। तीर्थकाले न्मीयंयत्र विला। इति। कृत्वा च
विविधां पूजां महासंभारविस्तरैः। नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत्। तीर्थकाले दृष्टे स्नात्वा जितपंचाशत्वरु न विंद्योऽस्य का
लजातनिरपातदुरे मिहत्वा इति। मार्गशीर्षशुक्लपंचमी नागपंचमी। शुक्ले मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पंचमी। स्नानदानैर्बहुफला
नागलोकप्रदायिनी नित्काशदेहमाद्रौ। दपमपि पदेवा पंचमी नागपूजायामिति वचनात्। मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी मार्गशीर्षे मले पक्षे भाद्रपदे सु
ना पष्ठीवि युतिसंयुता। सविचार रणसे युक्ता साचपनी दृकीर्तितेति मत्स्य रिमाहात्म्ये। तथा मार्गशीर्षे मले पक्षे षष्ठ्यां वारे रवौ माल
शानतारागणेचंद्रे लिंगं स्कांदं श्रियोचरामिति। स्यपोग विशेषेणापूर्वापराणां मध्ये ऽपि भाद्रसप्तमीयुता। इति षष्ठी। अथ चतुर्दशी काशीख
डे। मार्गशुक्लचतुर्दश्यां कृपण। अत्र सिद्धे योऽस्नाता तां अत्रापमरणानां पैशाच्यमवाप्नुयात्। इमां संवत्सरी यात्रां यः करिष्यति मान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ती॰ स्ट
२२

वाग्नीर्थमनिग्रहान्पापान्निस्तरिष्यंति तेन राइति॥ ।इति मार्गशीर्षः॥ ॥पौषमाघयोरमायां योगविशेषो उक्तः। भारते। अमा
र्कपात श्रवणैर्युक्ता चेत्पुष्यमाघयोः। अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्यकोटिग्रहैः समः। दिवैव योगः शस्तोयं न तु रात्रौ कथंचन। तत्राहे। अर्द्धो
दये तु संप्राप्ते सर्वं गंगासमं जलं। शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसंमिताः। यत्किंचित्क्रियते दानं तद्दानं मेरुसंनिभम्। इति। यमं
गाहेन्मदपि। अमासोमसमायोगो ग्राहं यद्यनलं यत्र। तीर्थं कपिलधारायां गयायां पुष्करे गंगायां। हित्वा तं तिहतभौमा नियानि ती
र्थानि सर्वशः। नान्यत्र निवसिष्यंति द्वीमो महिमां त्रिवेरति स्कंदे ब्राह्मखंडे। अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना तथा। चतुर्थी भू
मिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी। चतस्रस्तिथयस्त्वेताः सूर्यग्रहणसंनिभाः। स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेत्। इति॥ ॥
अथ माघः॥ ॥तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी महाफलैरिति माघस्नानमुक्तं। माघे माघे मासि च यस्याप्याने रंतं ये रामार्ग न
यां द्वरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत्। ब्रह्मपुराणे। एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत्। द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा शु
क्लपक्षे समापयेत्। माघशुक्लांगारकचतुर्थी। काशीखंडे। माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः। ये त्वां ढुंढेऽर्चयिष्यंति तेऽर्च्याः सुरासुरैरहो राम
।विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थ्यां नक्तव्रतपरायणाः। ये त्वां ढुंढेऽर्चयिष्यंति तेऽर्च्याः सुरसुक्लांगारकचतुर्थी। काशीखंडे। चतुर्थ्यां तु वरमा २२
मा चाघशुक्लचतुर्थ्यां तु माघशुक्लपंचमी श्रीपंचमी। नारुंभेहे माहेवारोहं। माघशुक्ले पंचम्यां तु भैः पूजा तु सर्वसमृद्धये। चतुर्थ्यां तु वरमा

द्यथ च श्रियः स्वयं माघ च मते पूर्वाह्णे माद्वि मते परा। चैत्रशुक्लपंचमी तिथि ही रोहासः। माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी। सा आरुणोदयव्यापि
नी स्नानादौ ग्राह्या। कर्षेत्र ह्यतानुल्या तु शुक्ल माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति विशाखैः। अरुणोदये पहिले स्नान
कोटिस्य र्यग्रहैस्समेति स्मृत्यंतरे तत्या लाबुमपेज्या। तैलेन वर्जितं तस्यां महारजनरंजिता। कमाहितमना अर्काय शिरसि दीपकं। भास्क
रं ये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्। नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः। वरुणाय नमस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते। जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा संत
र्प्य देवतां इति। काशीखंडे। लोलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गंगासिसंगमे। सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणादिति। गर्गः। षष्ठी च
सप्तमीयोगवारश्चेदं शुमालिनः। योगोयं पद्मको नाम सूर्यकोटिग्रहैः समः इति। काशीखंडे। द्वर्यादानमः। यद्यज्जन्मकृतं पापं मयासप्तसुज
न्मसु मितासूम्यां स निलेभो अनर्यणं।। श्राद्धं च ये नरः कुर्यात्तेषु संतानि भागिनः। इति। तथा रामेत भारते। भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवा
दी जितेन्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियां। वैयाघ्रपाद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय
वर्मणे। वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च। अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे इति। पाद्मे। वाराणस्यां येन वर्णेन
भीष्मायनो जले। संवत्सरकृतं तेषां पुरापंत्र क्षपतिमन्नमेति॥ ॥इति माघः॥ ॥अथ शिवरात्रिः। स्कांदे। माघस्य कृष्णपक्षे या
तिथिश्चैव चतुर्दशी शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनीति। इदं नित्यं कामं वा परात्परत रंतालि शिवरात्रिः परा मता। नपूज्य यतिम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ती॰ टी॰
२३

कृत्वेदं व्रतं त्रिभुवने स्वर्गं जन्मजन्मसहस्रेषु श्रमतेनात्र संशयः इति निर्णयामृते उक्तं । शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीं । मातुः पयोधर
रसं न पिबेत्स कदाचन नाममंत्रकृत्यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः । गाणपत्यं हि दिव्यमहत् यं शिवधाम नासमी भुक्त्वा महाकालेन गान्धर्व भूयो
नजायते । इति काम्यं चोक्तं । तत्र निशीथव्यापिनी चतुर्दशी ग्राह्या माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिंगतयोद्भूतः कोटि
सूर्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः इति ईशानसंहितोक्तेः । मारद्वीयेपि । अर्धरात्रात्पुनायत्र माघकृष्णचतुर्द
शी । शिवरात्रिव्रतं तत्र वाजिमेधफलं लभेत् स्कांदे । महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं
शी । शिवरात्रिव्रतं तत्र वाजिमेधफलं लभेत् स्कांदे । महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं
वामि निर्दृश्या या गम्ये वेधा स्वाम्यस्तं नरे । एवं च तत्र पोरदृष्टा तत्र विद्धा महानिशि शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्यात् जागरणं तथा । ईशानसंहितायां
व्याप्यार्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी । तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः । पूर्वेद्युर्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सो दृश्यते यस्यां
तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः । लिंगाविर्भावकाले तु व्याप्ता माघचतुर्दशी । तद्व्यर्थाविद्धा नासा कार्या व्रतिभिस्सदा इति । ममपि पक्षे हि माघ
कृष्णचतुर्दशी । महानिशान्वये कुर्यादिदं यो जन्मयावत्तु मिति हि स्वदुये निशीथव्याप्या वधा सो वा परैव । आदित्यास्तमये काले अस्ति राम
चेद्या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमेति कालिकाल् । शिवपुराणे । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रि २३
ये । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तं समुपोषयेत् । इदं वाराणिव्रतं पञ्च एकमेकं तियोगजे । तस्मात् शुभपगामिन्यां माघ देवत्वतीतिस्म

ते: प्रदोषव्याप्यस्यापि स्यात्वा पूर्वदिने एव प्रदोषनिशीथयोर्लाभे स्कांदात् । परेद्युरेव नाद्दशीत्यो भयव्याप्तौ पूर्वैव त्रयोदशीयुता देवि विहिता मुनि
प्रमाणात् । जागरेशिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी स्कांदात् । परेद्युरेवमादृशी वैतस्य । निशि व चतुर्दश्यां पूर्वा स्यात् पराह्णे भतिका
मिकान् । परापूर्वेद्युर्निशीथे परेद्युः प्रदोषे केतु पूर्वेद्युरेव । अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिव
रात्रिः शिवप्रियैरिति पाद्मोक्तेः । स्कांदे । माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वाथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमं । शिव
योगस्य योगो वैतत्र । दिवजन्मतत्र सहिता भाविष्ये । माघमासे चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः । इन्द्रियाः संस्थल्लिंगय्येवं यति शिवं प्रभोते
यांति परमं स्थानं महाशिवमनामयमिति । पारणा तु तिथिमध्ये एव कर्तव्यं तत्र यावन्माधवीयस्कांदे । उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु
पारणं कृते: सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाप्य वा नवा । ब्रह्मांडोपरि महानुयामिनीर्थानि संनिवे । संख्यातानि भवंतीह नाया पार
णा कृते निधीनाम च सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीं इति । जन्माष्टमीरोहिणीश्च शिवरात्रि
तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथ्यंते च पारणं इति स्कांदेपि । कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः
कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेदिति । तत्रैण काल परं । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मण इति मदनोक्तेः । इति शिवरात्रि
चतुर्दशी । मासशिवरात्रिस्तु वहुरात्रिव्यापिनी ग्राह्या यो यत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति । तत्संप्रत्त विषयं । तथा च विष्णुरूपेनेदिके स्वरत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति॰ दी॰
२४

वनं मेहामार्गे नसां मुनीनां सर्वेरिनसं। तेषामेव तु मासोक्ता मामावास्या चतुर्दशी॥ इति मासशिवरात्रिनिर्णयः। फाल्गुनामावास्या
पांडुद्वारि पूनोक्ता लैवेय फाल्गुन प्रक्रमे। अमावास्यायां पूर्वाह्णव्यापिन्यां द्रोणिना पालिकाभिः पूर्वाह्णव्यापिन्यामसवाध
वारति। अथ अश्ववणा घर्कयोगे व्यतीपाते। तथा चर्शं खु। अश्ववणाश्विधनिष्ठाद्रा नागदैवतमस्तके। अमा चेद्भवि ... व्यतीपा
नमउच्यते। तत्र नमहन्तेद्र नमर्वको दिग्गुणां भवेदिति। नागदैवतं आश्लेषा। मस्तकं मृगशीर्षो। इति फल्गुन्यमानिर्णयः। फाल्गुन
पौर्णमास्यां होलिका। अथ पंचदशी शुक्ला फाल्गुनमनराधिप। अभयं चैव लोकानां दीयतां
परमेश्वर। यथा सर्वशांकिनालोकारमेतिचह संतिचहाप्नु। तानिचसर्वाणि नियते लासमनुष्यका। पोद्धाड्बवि निर्यान्तु शिशवस्सं
फ
महाबिना। संचय शुष्ककाष्ठानामुपलानां च कारयेत्। तत्राग्निं विधिवद्धुत्वा रक्षोघ्नैर्मन्त्रविस्तरैः। ततः किलकिलाशब्दैस्तालं
शब्दैर्मनोहरैः। तेनशब्देन सा पापा होमेन च निराकृता। सा ढोंढा व्यारामसी। तत्रैवाम वर्द्ध प्राप होमः सर्वरोगोपशान्तिदः। क्रियते स्मा राम
द्विजैः पार्थ तेन सा होलिका स्मृता इति। मदनरत्ने पारिकेत्व। प्रगणितं चहं संनिचाहेव्यंते ... पालो कानिशंकायसंयन्मनः। न २५
व पूर्णिमा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं नारदेन। तस्यां पुर्णिमास्यां तु रजन्यां होलिकोत्सवः। निर्वर्तत्प्रकाशे नारदीपप्रतिपद्भूते
नद्यासु यार्चिता होलिका। रात्रीः सं वत्सरं च भद्रा शून्युरं दहति सा ध्रुवं। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पौर्णमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा

कृत्वा पूज्या होला निशामुखे तिः। निशागमे तु पूज्येत होलिका सर्वदा मुखैरिति। पृथ्वीचंद्रोदये दुर्वासोवाक्यमाह्वादिन ...
महोषव्याप्तौ परेव। हेमाद्रौ विना होली राष्ट्रं भंगकरोति वै। नगरं च नवै स्नातस्मात्तां परिवर्जयेत्। पूर्वदिने प्रदोषव्यापिनी भद्रा
प्रदोषव्याप्तौ। रात्रौ परदिने न रात्रौ पूर्वघुरेवरात्रौ भद्रान्ते कार्या। दिनाहोमरतो पास्माफाल्गुनी पौर्णमा परि। रात्रौ पड्डावसानेनु होलि
पुक्ता चत परदिने न तदा पूर्वघुरेवरात्रौ भद्रान्ते कार्या। ... होलां भद्रावसानेनु निशीथान्ते परी पर्वे दि
कां न त्रेदीप ये दितिमद विख्यात रावः। राकायाम द्वयाद्धं च चतुर्दश्यां यदा भवेत्। होलांभद्रावसानेतु निशीथान्ते प्रदीपयेत्
ति। पुराणसमुच्चयात्। यत्तु भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनमिति। यच्च मध्यरात्रमतिक्रम्य विशेषः पुच्छे यदा भवेत् तदा प
ति। पुराणासमुच्चये ... यत्तु भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनं शुभमिति। चन्द्रके स्थिरलेखितानत्वाकरं। यत्तानु पू
वे च्याल येहर्ह्निं सुखसौम्यप्रदायकं प्रदोषानमध्यरात्रसंज्ञे होलिकापूजनं शुभमिति च कैश्चिल्लिखितं ... पूर्णिमाभावे तदा भद्रापुच्छे कार्यं
वर्धरात्रौ प्रदोषव्याप्त्यभावे ... वा भद्रा हित कालेन प्राप्य ते उत्तरदिने प्रदोषसमये पूर्णिमाभावे तदा भद्रापुच्छे कार्यं
। तथा च लल्ल। पृथिव्यां यानि कार्याणि शोभनानि च भानि च। तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छे न संशयः इति। भद्रापुच्छं तु
ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धं। अस्मिन्नेव विषये उत्तरदिने पूर्णिमा सार्द्धयामत्रयपूर्णा तदाऽधिका वा प्रतिपद्वृद्धिर्न तदा पूर्णिमोत्तरे
प्रतिपदि प्रदोषे होलिका कार्या। ननु पूर्वेद्युर्विष्टिपुच्छे। सार्द्धयामत्रयपूर्णा द्वितीयदिने यदि प्रतिपद्वृद्धिमानान्तुमदा सा होलिका
स्ते ते निमवि घ्यात्के। यत्तूत्तरदिने प्रदोषैकदेशे ... पूर्वरात्रौ च भद्रारहितत्वाने व त्यक्ते ते मासुखे तरामुखे वा यदा पूर्वरात्रि भद्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति॰नृ॰
२५

आमाउमर हिने प्रहोषेक्वचंद्रग्रहणांजरात्तत्र स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत अत्र मंत्रं विवर्ज्जयेदिति वचनात् पूजामंत्रस्तु । अत्र हु
कूपाभयपत्रैस्तैः कृत्वा त्वं होलि बालिशैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भवेद् इति हिकाद्रति होलिकानिर्णयः ॥ ॥
इति श्रीपद्मावाक्यप्रमाणज्ञ श्रीलक्ष्मीधरसूरेः सूनुनानंदोजीरीहित्तेन विरचितस्तिथिनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥कालोप
नामक हरिहरेण लिखितं ॥ कुशाग्रबिंदुमात्रं हि विप्रपादोदकं पिबेत् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु पुण्यान्मानात्र संशयः
।१। पालनाभ्मोहकान्मूर्वो [illegible] विप्रपादोदकं पिबेत् । विपरीतं पिबेद्यस्तु ब्रह्महा स निगद्यते ॥२॥ शुभमस्तु ॥ ॥
भैरवायैरामस्तु लिखितो हरिभट्ट शर्मणा सुनेत्राद्विषरा १७८८ मितिहृष्ठे तिथिनिर्णयसंतको समपंतसिते
८५ज्ञेवेशाखपंचम्या ॥ पाठक वीरभद्र सु उना महानंदे नोतिखापीली ॥

राम
२५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts